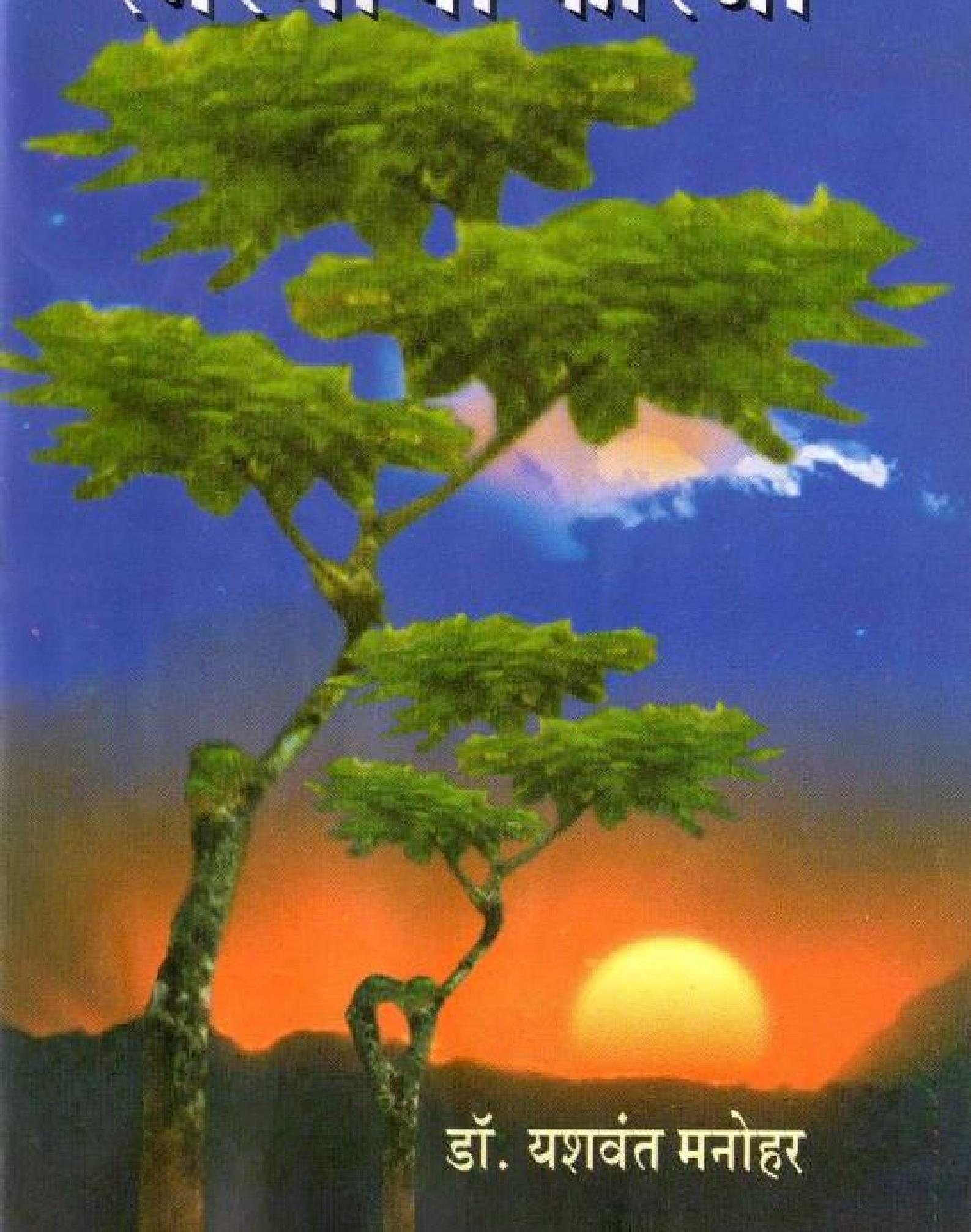

स्मरणांशी कारंजी

डॉ. यशवंत मनोहर

स्मरणांची कारंजी

यशवंत मनोहर

युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर

SMARNANCHI KARANJI (Travelogue)

DR. YASHWANT MANOHAR

स्मरणांची कारंजी (प्रवासवर्णन)

डॉ. यशवंत मनोहर

■
प्रकाशक

नितीन धनराज हनवते

युगसाक्षी प्रकाशन

**राहुल अपार्टमेंट, प्लॉट १७२ बी, पहिला माळा,
एफ ३, त्रिमूर्तीनगर, रिंग रोड, नागपूर-४४००२२
मो. फोन : ९८५०३३९४२८**

■
© प्रा. डॉ. पुष्पलता यशवंत मनोहर

'लुम्बिनी', ४५, लोकसेवानगर,

नागपूर-४४००२२

फोन - (०७१२) २२३३७६५६

■
**संगणकीय आकारजुळवणी व मुद्रणस्थळ
वैभव प्रिंटर्स**

१७, कल्नमवार नगर, वर्धा रोड, नागपूर-२५

फोन : २२९०४४५, ९८२२२०३४७४

■
मुख्यपृष्ठ

अनिल चारसागडे, वैशाली सुडिओ, गडचिरोली

■
प्रथमावृत्ती : ५ ऑगस्ट १९८७

दुसरी आवृत्ती : २६ जानेवारी २००५

■
किंमत : रुपये ७५ फक्त

डॉ. यशवंत मनोहर यांचे साहित्य (प्रकाशन, प्रकाशन वर्ष न दृष्टसंख्या यात्रा):

कवितासंग्रह :

१. उत्थानगुंफा : कॉन्टेनेटल, पुणे, ति.आ. २००१ पृ. ११०
२. डॉ. आंबेडकर : एक चिंतनकाव्य, सुनील, नागपूर, १९८२ पृ. १०
३. मूर्तिभंजन : श्रीविद्या, पुणे १९८५ पृ. ११४
४. जीवनावन : मौज प्रकाशन घृ, मुंबई, २००१ पृ. ११४

दैचारिक निबंधलेखन :

१. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्धधम्म : डॉ. आंबेडकर प्रकाशन, यवतमाळ, १९८७ पृ. ७२
२. ग्रन्थोधनविचार : महाबोधी, नागपूर, १९८९ पृ. १७६
३. मंडळ आयोग : अम आणि सत्य : अशोक खंडाळे, चंदपूर, दु.आ. १९९१ पृ. ३२
४. आपले महाकव्यातील नायक : शंभूक - कर्ण - एकलव्य : संघमित्रा, नागपूर, १९९१ पृ. ४०
५. आपल्या क्रांतीचे शिल्पकाव्य : आंबेडकर-फुले-बुद्ध : महाबोधी, नागपूर, १९९१ पृ. ४८
६. डॉ. आंबेडकर : एक शक्तिवेध : संघमित्रा, नागपूर, १९९१ पृ. १२०
७. बुद्ध आणि त्याचा धम्म : सारतत्त्व : प्रियदर्शी, कोल्हापूर, १९९१ पृ. ११९
८. आंबेडकर संस्कृती : कल्पना, नागपूर, १९९१ पृ. ४८
९. आंबेडकरवादी विद्रोही निबंध : क्रचा, नागपूर, १९९२ पृ. १६८
१०. आंबेडकरी चलवळीतील अंतर्विरोध : क्रांतीपर्व प्रकाशन, पुणे, १९९८ पृ. ७२
११. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्ध कोणता? : दु.आ. युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००४ पृ. ४०
१२. बहुजनक्रांतीचे महानायक जोतीचा फुले : क्रांतीपर्व प्रकाशन, पुणे, १९९८ पृ. ३९
१३. मूल्यमंथन, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००४ पृ. ११२
१४. रिपब्लिकन पक्ष : बांधणीची एक दिशा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००४, पृ. ६४
१५. शिक्षकांपुढील आव्हाने, २००३, पृ. १६
१६. अध्यापकांपुढील जळते प्रश्न, युगसाक्षी प्रकाशन, २००४, पृ. १६
१७. आजचे शिक्षण आणि अध्यापक, २००४, पृ. १६

समीक्षा :

१. दलित साहित्य : सिद्धान्त आणि स्वरूप : नागपूर १९७८ पृ. १३४
२. स्वाद आणि चिकित्सा : धनंजय, नागपूर, १९७८ पृ. ११०
३. बाळ सीताराम मर्ठेकर : साहित्य अवसादमी, दिल्ली, १९८७, १९९३ ति.आ. १९९७ पृ. ११९
४. निबंधकार डॉ. आंबेडकर : संघमित्रा, नागपूर, दु.आ. १९८८ पृ. १२०
५. दलित साहित्य चिंतन : संघमित्रा, नागपूर, १९८८ पृ. ११२
६. आंबेडकरवादी आस्वादक समीक्षा : प्रियदर्शी, कोल्हापूर, १९९१ पृ. १२३
७. समाज आणि साहित्यसमीक्षा : सुगावा, पुणे, १९९३ पृ. ३६८

८. शरन्वंद्र मुक्तिबोधांची कविता : संपादन, साहित्य अकादमी, दिल्ली, १९९२ पृ. २३७
९. मराठी कविता आणि आधुनिकता : आंबेडकर धाम, नागपूर दु.आ. १९९८ पृ. २७२
१०. आंबेडकरी चलवळ आणि साहित्य : अभय प्रकाशन, नागपूर, १९९३ पृ. १४४
११. परिवर्तनवादी जीवन मूल्ये आणि वाद्यमयीन मूल्ये: ठिया प्रकाशन, नागपूर, १९९८ पृ. ४०
१२. आंबेडकरवादी मराठी साहित्य : भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, १९९९ पृ. ३२०
१३. युगसाक्षी साहित्य : श्रेयस प्रकाशन, हिंगणघाट, २००१ पृ. ४९६
१४. नवे साहित्यशास्त्र : विजय प्रकाशन, नागपूर, २००१ पृ. ३६८
१५. विचारसंघर्ष : (भाषणांचा संग्रह), युगांधरा प्रकाशन, यवतमाळ २००४, पृ. ११२

प्रवास वर्णन :

१. स्मरणांची कारंजी : समुचित, नागपूर, प. आ. १९८७, युगसाक्षी प्रकाशन,
नागपूर, दु. आ. जानेवारी २००५ पृ. ८८

कादंबरी :

१. 'रमाई-सावित्री-यशोधरा' एकत्रित तिन्ही कादंबन्या, युगसाक्षी प्रकाशन,
नागपूर, २००४, पृ. १५३

पत्रसंग्रह :

१. पत्रप्राजक्त, अभिनव पब्लिकेशन, गडचिरोली, २००४ पृ. १४४

गीरवङ्गांच :

१. यशवंत मनोहर : एक प्रज्ञाशील प्रतिभा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, सप्टेंबर २००४,
पृ. २४८, संपा. डॉ. अरुणा देशमुख, डॉ. शैलेंद्र लेंडे, डॉ. प्रभंजन चव्हाण

आगामी पुस्तके: युगसाक्षी प्रकाशन, त्रिमूर्तीनगर, नागपूर

१. ईश्वर : एक महालेख

२. महानायक जोतीचा फुले (विचारसमीक्षा)

३. मार्क्सवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद आणि मराठी साहित्य

४. पटाचारा : कादंबरी

५. आदिवासी साहित्य : एक महालेख

६. विचारपत्रे (पत्रसंग्रह)

७. बामन कट्टक : गीतकारांचा महापुरुष

८. सातवा कृत् अशून्वा! (अद्वांजलीपर लेख)

९. डॉ. आंबेडकर आणि जागतिकीकरण

१०. डॉ. आंबेडकर : एक चिंतन काच्य (दु. आ.)

११. तत्त्वज्ञानी बुद्ध

१२. डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती का जाळली?

लाडक्या ऊर्जायनला...

Digitized by srujanika@gmail.com

पहिल्या आवृत्तीचे मनोगत

साहित्य अकादमीने १९८५ साली मला प्रवास-अनुदान दिल्यामुळे मी दक्षिण भारतात काही दिवस फिरून आलो. हे सतपशील प्रवास-वर्णन नव्हे. हे विहंगमभ्रमण आहे आणि त्या भ्रमणात वेळोवेळी मनात आले त्याच्या या केवळ अधोरेखित नोंदी आहेत. पण या नोंदी मी करू शकलो याचे समाधान मला आहे. हा आनंद मला मिळवून दिल्याबद्दल साहित्य अकादमीचे सचिव डॉ. इंद्रनाथ चौधरी व मराठी सल्लागार मंडळाचे आमंत्रक प्रो. गंगाधर गाडगीळ यांचे मी मनापासून आभार मानतो.

तातडीने पुस्तक छापून दिल्याबद्दल वैभव मुद्रणालयाच्या सौ. कल्पना घाडगे व अल्पवेळात मुख्पृष्ठ करून दिल्याबद्दल संजय धोतरकर यांच्याबद्दलही मी कृतज्ञता व्यक्त करतो.

तसेच एम.बी. मांडीकार, अनिल टेंभुरकर व रमेश देवतळे यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल त्यांचेही आभार मानतो.

- यशवंत मनोहर

स्नातकोत्तर मराठी विभाग

नागपूर विद्यापीठ, नागपूर-४४००१०

५ ऑगस्ट १९८७

दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने

लक्षणीय विद्युत शिक्षक संघ इन्स्टिट्यूट ने १९८५ मध्ये बोलून दाखविली. कारण 'स्मरणांची कारंजी' हे प्रवासवर्णन त्यांना खूपच आवडले होते. हेही त्यांनी मजजवळ बन्याचदा बोलून दाखविले होते. पण हे सर्व बोलणेही दोन-तीन वर्षे चालत राहिले. पण दोन-तीन महिन्यांपूर्वी त्यांनी आता कामाला सुरुवात करू असे निक्षून सांगितले आणि कामाला प्रारंभ झाला. आणि ही दुसरी आवृत्ती आज वाचकांपुढे येत आहे.

'स्मरणांची कारंजी' या प्रवासवर्णनाची पहिली आवृत्ती १९८८ सालीच संपली. म्हणजे प्रकाशित झाल्यानंतर वर्षभरातच ती आवृत्ती संपली.

'स्मरणांची कारंजी'ला १९८९ सालचा उत्कृष्ट प्रवासवर्णन म्हणून महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार मिळाला. डॉ. भा.ल. भोळे, (नंतर, जा-फे-मा-१९८८), डॉ. प्रमोद मुनघाटे (युगवाणी : ऑ.नो.डि.१९८७), प्रा. रा.ग. जाधव (तृतीया : साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, १९९३) आणि डॉ. समिधा चव्हाण (डॉ. यशवंत मनोहर:एक प्रजाशील प्रतिभा, नागपूर, २००४) यांनी स्मरणांची कारंजीवर समीक्षालेख लिहिले. प्रा. दत्तानंद इंगोले यांनीही एक लेख लिहिला. तो अप्रकाशित आहे. रत्नाकर डहाट यांनी विश्राम बेडेकरांची 'सिलिस्कर्गची पत्रे' (पत्ररूप प्रवासवर्णन) आणि 'स्मरणांची कारंजी' या दोन प्रवासवर्णनांची, एम.फिल.चा शोधप्रबंध लिहून अभ्यासपूर्ण तुलना केली आणि 'स्मरणांची कारंजी'ची अप्रतिम

गुणवत्ता अधोरेखित केली.

मधल्या काळात ‘स्मरणांची कारंजी’ हे प्रवासवर्णन अनेक वाचकांना हवे होते. पण ते उपलब्ध मात्र होत नव्हते. त्यामुळे ग्रंथालयांमधील प्रतीवरून ते झेरॉक्स करून घेतले गेले. माझ्याजवळही अनेक वर्षे त्याची झेरॉक्स प्रतच होती.

या सर्व पाश्वर्भूमीवर ‘स्मरणांची कारंजी’ या प्रवासवर्णनाची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित होत आहे याचा मला विशेष आनंद वाटतो. आणि केवळ हे प्रवासवर्णन आवडल्यामुळे त्याची दुसरी आवृत्ती अगत्याने प्रकाशित करण्यान्या नितीन धनराज हनवते यांनाही मी मनापासून धन्यवाद देतो.

‘स्मरणांची कारंजी’ची सुबक संगणकीय अक्षर जुळवणी रामजी माटे यांनी तातडीने करून दिल्याबद्दल मी त्यांना मनापासून धन्यवाद देतो. ‘स्मरणांची कारंजी’च्या दुसऱ्या आवृत्तीचे देखणे मुख्यपृष्ठ चित्रकार अनिल बारसागडे, गडचिरोली यांनी करून दिले त्याबद्दल मी त्यांच्यासंबंधी अगदी हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त करतो आणि वैभव प्रिंटर्सचे वैभव आसटकर यांनी तातडीने मुद्रण करून दिल्याबद्दल त्यांनाही मी मनापासून धन्यवाद देतो.

‘स्मरणांची कारंजी’मधील पत्रे मी दक्षिण भारताच्या प्रवासातून लिहिली. त्या त्या वेळची माझी भावस्थिती मी पत्रातून प्रा. डॉ. पुष्पलता मनोहर यांना लिहून कळवत असे. ही सर्व पत्रे त्यांनी एका बाढमयीन जाणिवेने जपली. प्रवासातून परतल्यानंतर मी ती पत्रे परत चालली. मलाही ती छान वाटली. त्यांचे पुनर्लेखन केले. ही पत्रे प्रकाशित करावी असा मित्रांचाही आग्रह झाला आणि ‘स्मरणांची कारंजी’ हे प्रवासवर्णन प्रकाशात आले. अनेक वाचकांना ते खूप आवडले. माझेही ते अत्यंत आवडीचे पुस्तक आहे.

दुसऱ्या आवृत्तीच्या वाचकांनाही ‘स्मरणांची कारंजी’ तेवढीच ताजी आणि प्रत्ययकारी वाटतील ही खात्री मला आहे. ही खात्री खरी ठरली तर मला कृतार्थता वाटेल.

नागपूर

२६ जानेवारी २००५

- यशवंत मनोहर

समिधा,

मी जबळ जबळ एक महिना दक्षिण भारतात राहणार आहे. आज सायंकाळी माझ्या प्रवासाला प्रारंभ झाला आहे. नागपूरवरून निघालेल्या आणि हैदराबादकडे निर्विकारपणे धावत असलेल्या दक्षिण एक्सप्रेसमधून रात्री दहा वाजता या प्रवासातले हे पहिले पत्र तुला मी लिहितो आहे. मन रंगीत नक्षत्रांचे हळवे आभाळ झाले आहे.

समिधा, उन्नत करणाऱ्या ठिणग्यांनी माझे अंतर्मन फुलवणाऱ्या तुला मी एकदा समिधा म्हटले आणि समिधा हे नाव परत उच्चारायला लावून ओठातील समिधा शब्दासकट मला तू हृदयाशी कवटाळलेस. तिथून सवेदनांचे गहिवरच बदलले. घटनांचे अन्वयार्थच बदलू लागले. जिंदगीचे तारांगण समिधेने फुलले.

काल दिवसभर मनस्थिती बेबिच्या देठाला आग लागल्यागत झाली होती. मँकची ममी जडमनाने सर्व तयारी करीत होती. जखमी झालेल्या स्वप्नासारखी तू आलीस आणि माझे अनाथपण अधिकच डोईजिड व्हायला लागले. रात्री झोपेच्या चिंध्या कशा जोडाव्या ते उमगले नाही. महिनाभरासाठी मी दूर जाणार या जाणिवेने मँकच्या आईचे आभाळ गच्छ उधाणून आले होते.

आज सकाळीच तुझ्याकडे आलो. तिथून सरळ दीक्षाभूमीवर बाबासाहेबांच्या ऊर्जेचा विलास पाहायला गेलो. राहवले नाही. आज विजयादशामी, धम्मचक्र प्रवर्तन दिन. नवीन पुस्तकांच्या तहानेने पुस्तकांची दुकाने बघितली. प्रझेची अग्निकमळे फुलविणारे नि सूर्यशून्यतेत सहस्रदल महासूर्य होणारे बाबासाहेब ढोळ्यात घेऊन एका धुंदीत भटकलो. आणि नंतर घरी गेलो. सूर्य ऐन माथ्यावर आला होता. पुढे क्रमाने सूर्य खाली येऊ लागला. तसे माझ्या मनातील ढग वर चढायला लागले. आपल्याला एका महिन्यासाठी दूर जायचे आहे या जाणिवेचा पहाड माझ्या भावसवेदनांवर नाचायला लागला.

मन सुन्न झाले होते- जिभेवर येण्याआधीच शब्द गोरून जात होते. गळा
खूपच गदगदून जडजवाहीर झाला होता. आणि हे जवाहीर कोणाच्या गळ्यात
माळावे या प्रश्नाच्या माधुयनि मला उत्कट केले होते. आठवणी सहसा दूर गेल्यावर
येतात पण दूर जायच्या आधीच आठवणी मला शिलगावू लागल्या होत्या. चुलीतील
धुपती लाकडे फुंकून जाळ करण्यात यावा त्याप्रमाणे मनातील भविष्यकाळ फुंकला
जात होता आणि वर्तमान ज्वालांकित होत होता. खूप माणसे बघायला मिळणार,
अनेक माणसांमध्ये वावरायला मिळणार म्हणून एका बाजूने मनाच्या कोरड्या
पात्राला ओलाव्याचे हात कुरवाळीत होते तर दुसरीकडे मनातील इथल्या जीवनाचा
समुद्र काही दिवस तरी अंतरणार म्हणून किनान्याचे पंख निर्जीव होत उदास
फडफडत होते.

जीव जसा सुईच्या अग्नावर उभा करून ठेवला होता. डोळ्यांची उधाणलेली
धरणे मी सावरत होतो. अनेकदा मला माझेच रडणे रडता येत नाही. असेच होते.
इवल्या इवल्या गोर्टीनीही जीव हळवा होतो. कोवळा कोवळा होतो. एखादी काढंबरी
वाचताना, एखादे नाटक वाचताना किंवा एखादी कविता वाचतानाही. आता तर
कमला दासच्या पुढल्या ओळी खूपच जीव स्थात आठवत आहेत.

There is a house now far away
Where once I received love...

आठवतात या ओळी! दूरत्वाच्या जाणिवेने मन पावसाळी ढगांनी ओर्थंबून येत
आहे. समिधा, आयुष्यात असे पाहिले-भोगले आहे की अगदी टोकाचे हळवेषणही
असे मनात हक्काने नांदायला आले.

स्टेशनवर जायला निघालो. मन रिमझिम झाले होते. उद्ध्वस्तपण मनाला
सारखे कवटाळत होते. खूपदा तर निवाणीशी, टोकांशीही मन बोलून आले.
अस्तित्वाची, त्याच्या कक्षांची लांबी-रुंदी मापण्याचा सिन्न प्रथलही केला. काही
क्षणांच्यासोबत चालताना वाटले कशाचाच काही उपयोग नाही. कशालाच काही
अर्थ नाही, पण हेही बरोबर नव्हते! मी कुणावर तरी जीवापाढ प्रेम करतो याचा

अर्थ इतरही कुणावर तरी असेच जीवापाड प्रेम करू शकत असतात. कुणीतरी
 माझ्यावरही असेच प्रेम करीत असतात. जीवनाचा अर्थ इथेच तर दडलेला आहे!
 अशा एखाद्या क्षणामुळेच तर इतर अनंत नकोशा क्षणांना सहन करण्याची शक्ती
 मनाला लाभले. बेळोबेळी निदान मला तरी अशी शक्ती लाभलेली आहे. म्हणून
 मी उदास होतो. कधी उदृध्वस्तही होतो. पण त्या उदासीला आणि उदृध्वस्ततेलाही
 पचवून टाकण्याचे सामर्थ्य असलेले क्षण जिंदगीच आपल्या पदरात टाकत असते.
 यातच जीवनाचा अर्थ साठवलेला असतो. उधाणून कधी कधी यामुळेच जीवनाला
 कवटाळावेसे वाटते. यातूनच जगण्याची प्रयोजने वेचावी लागतात. निदान मी तरी
 अनेकदा अशा एकेका क्षणाच्या पोटाशी दडलेलो आहे. अशा क्षणांच्या कुशीत दूळ
 इतर क्षणांशी भांडण्याचे अजिंक्य बळ मी मिळविले आहे. अशा नकोशा क्षणांवर
 मात करण्याचे बळ देणाऱ्या क्षणांच्या कुशीत शिरून शक्तिमान होण्याचे सामर्थ्य
 मानवात आहे. कुणी कलावंत नसेल, कुठल्याही अधनि नवनिर्माता नसेल आणि
 म्हणून अमरत्वाची निशाणे अशा व्यक्तीच्या मरणोत्तर काळावर फडकण्याची
 शक्यता नसेल पण कुणाच्या तरी प्रेमाचा, स्नेहाचा, सच्चा, उत्कृष्ट क्षण आणि
 त्याची अपार ऊर्जाशीलता तर जीवनात कुणाच्याही वाट्याला येऊ शकते.
 सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनाला शेवटी मरणाच्या महाद्वारातूनही अभंग छातीने
 जाण्याची शक्ती त्यातून मिळत असते. हे प्रयोजन तर जन्माला आलेल्या कुणाही
 जीवाच्या वाट्याला येऊ शकते. तेच्हा जीवन निरर्थक आहे असे मला कधी वाटत
 नाही. तुलाही हे पटेल. जीवन फार निसरडे आहे. ते अनेकदा अनेक प्रकारे
 चकवते. फसवते. जगण्यातले सुगंध मस्तकी धारण करणाराला जीवनाच्या या
 अचकट लीलाही अर्धात सहन कराव्या लागतात. हे खरे तर प्रकृतीचे नृत्य-नाट्यच
 आहे. मनुष्य मी अनेक रूपात बद्धितला. स्वार्थी, कदू, दांभिक, क्रूर, लबाड,
 साळसूद, बेरकी, दासवेखोर, उथळ, वस्ववस्तुलेला, धीरगंभीर, शांत, तापट, हळवा,
 स्वयंकेद्रित वर्गे अशा हजारो, लाखो शेड्स मनुष्याच्या व्यक्तित्वाला आहेत. पण
 हे शेड्स प्रसंगपरत्वे सतत बदलत असतात. या संदर्भात माणूस हा मोठा बहुरंगी
 निसर्गाच आहे असेच म्हटले पाहिजे. त्याची चर्या सारखी बदलते. त्याचा चेहरा

नवनव्या देखाव्यांची रंगभूमी होतो. त्याच्या मनाच्या रंगभूमीला नवनवे क्रतू सारखे आलिंगन देत असतात. माणूस परका असला तर खूप दूरस्थ असतो. त्याच्या जबळ गेले की त्याच्या मनाची दारे तो हव्हहव्ह उघडतो आणि त्याच्या वृत्तींची ढाळिंबे पिकत जातात. मधुरोत्कट होत जातात. झुळझुळ वाहत्या नदीचा प्रवाह अंधारात दिसू नये आणि अंधार हव्हहव्ह सरू लागताच त्या नदीचे अंतर्बाह्य अस्तित्व विलसू लागावे तसे होते. माणसाजबळ गेले की माणूस जबळ येतो. असे घडते. हे सर्वस्वी अशाक्यच असते असे नाही.

गाढीत खूप माणसे आपण बघतो. प्रथम ही माणसे जरा हृदयशून्यच भासतात पण काळाचा पाचदहा यिनिटाचा तुकडा क्रमाने विरघळला की माणसे आपल्याजबळ सरकू लागतात. त्यामुळेच माणसांसंबंधी इटपट निष्कर्ष काढायची घाई मी करीत नाही. माणूस हे अनेक शक्यतांचे एक मोठे निगूढ आणि लोभस रसायन असते. त्यामुळेच माणसांना मी पुनःपुन्हा माणुसकीच्या परीक्षांना बसायची संधी देतो. मीही पुनःपुन्हा या परीक्षेला बसतो. जिह सोडत नाही.

समिधा, माझ्या मनाच्या स्मशान विभागात गाडलेल्या सर्व जखमा काल जाग्या झाल्या होत्या. काल आणि आज दिवसभर मनाला ज्वाळावर धरणाच्या क्षणांनी भोवती फेर धरला होता. मागल्या अनेक दिवसांपासून खिल्लतेत बुडालेले हे बेट मला ओढीत होते. आणि आता तर मी खूपच करुण-कोवळा झालो होतो. एकतर मुलांपासून मला दूर जाववत नाही. माझ्याशिवाय त्यांच्या पानांचे हलणे हरपते. मलासुद्धा त्यांची खूपच आठवण येते. असे होण्यामार्गे माझ्या जन्मापासूनच्या सगळ्या आयुष्याचे संदर्भ उभे असतात. म्हणून त्यांची मला येणारी आठवण अनेक दुःखांनी हृदयात वस्ती केलेल्या मनाला येणारी आठवण असते. मुलांच्या फुलण्याकडे तू तुझी चारीक नजर ठेवावीस असे मला सतत बाटत आले आहे.

...तर कविता, मॅक्किशमपासून दूर जाववत नाही. हे माझ्यासाठीच अर्थात असते खरे पण हे माझ्यासाठीचे असणे त्यांच्यासाठीच्या असण्याहून निराळे नसते.

शिवाय प्रवासात मोठे हाल होतात. या हालांना महत्त्व असले तरी ते विशेष

महत्त्वाचे अर्थातच नसतात. सर्वांत विशेष या संदर्भात असते ते हे की प्रवासात अनेकदा माझाच जीव मला स्थायला उठतो. तुम्हा मंडळीपासून दूर गेलो की तोवर मनात आवरलेल्या बाबी चबताळून अनावर होतात. मीच माझा छळवाद मांडत असतो.

तर, यामुळेही असे बाहेर जाताना फार घावरल्यासारखे होते. आणखी एक आहे. माझ्या मनात एक भय सारखे दबा धरून बसलेले असते. हे भय एका निर्दिश मृत्यूसंबंधीचे असते. मृत्यूला कोणताच कायदा लागू होत नाही. तो निरंकुश, अनिर्बंध असतो. तो केव्हाही येऊ शकतो. जितक्या वाटांनी, जितक्या संदर्भानी मृत्यू आपल्यावर झटप घालू शकतो तितक्या वाटा-संदर्भानी आपल्या जीवनात कोणतीच गोष्ट प्रवेशत नाही. रस्तोरस्ती त्याने हजारो शक्यता सिद्ध केलेल्या असतात. हजारो ठिकाणी मोर्चे बांधलेले असतात. त्याच्या कसबाला एखादा निमुळता क्षणही पुरतो. कुणी घडविलेला तो नियोजितही असू शकतो. कधी तो आजाराचे पाश आवळील. कधी एखाद्या विजेच्या करवतरेषेने एखाद्याची आयुष्यरेषा होत्याची नव्हती करील. कधी एखाद्या अरुंद क्षणातही हजारो-लाखोच्या आयुष्यांवर बफचि पहाड पसरून देईल. पण कोणतीही आवराआवर न करू देता; कशाची नीट व्यवस्था लावण्याची एवढीही संधी न देता नजरबंदी करून येणारा मृत्यू मला फार भयानक वाटतो. यामुळेच नरहर कुरुंदकरांच्या मृत्यूने मी काही काळ पांगळून गेलो. जिभच गोठली, नजरच बधीर झाली. माणसाला कशाची संपीच नाही. काय करायचे होते नि काय करता आले नाही असे काहीच सांगता येत नाही. कुणाचे आभार मानायची सोय नाही. कृतज्ञतेचा शब्द कुणासंबंधी उच्चारायची सोय नाही. असा मृत्यू तोड आणि गळा एकाच वेळी दाबतो. एखाद्या निष्काळीज दरोडेखोरासारखा! त्यामुळे अशा मृत्यूची मी तरी मनापासून फार धास्ती घेतलेली आहे. असा मृत्यू काय वा अपघाती मृत्यू काय दोघेही सारखेच फसवणूक करून बेसावध हल्ला करणारे!

समिधा तुला माहीत आहे माझा पुनर्जन्मावर विश्वास नाही. सर्व या मरणानेच संपणार. मनुष्याला एकच जन्म असतो. एकच मृत्यू असतो. मानवी जीवनाच्या

प्रवासाचा पट कोट्यवधी वर्षाचा, या प्रवास-प्रक्रियेत आपण अणूहून तोकडे, आपण या दुनियेत जन्माला आलो, आपल्या आधी अनंत माणसे जन्माला आली, गेली. आपल्या नंतरही येतील, जातील, हजारो-अब्जावधी पिढ्या येतील, या जीवनात अशी अब्जावधी जीवने फुलतात, कोमेजतात, माती होते सर्वांची, हे सर्वच अफाट आहे; विराट आहे हे स्वरेच, आपले इवलेसे जगणे या अंतराळाच्या संदर्भात, मानवी जीवनेतिहासाच्या संदर्भात अगदी नगण्य आहे हेही स्वरेच, पण तरी हा नगण्य माणूस जीवनाला अर्थवत्ता बहाल करतो. स्वतःची ऊर्जा तो फुलवतो, पणाला लावतो, या ऊर्जेचा आविष्कार करणे, तिला फुलविणे, तिला वेगवेगळ्या पातळ्यांवर सक्षम-संपन्न करणे हेच सर्वात महत्त्वाचे आहे, मला तरी जीवनात एवढेच महत्त्वाचे वाटते. आईचापांच्या पोटी सर्वच जन्माला येतात, पण आपल्य कर्तृत्वाच्या पोटी म्हणजे आपल्याच पोटी जन्माला येणे ही बाब अवघड असली तरी अशाक्य नसते. या अथानि कोणताही सामान्य माणूस एकजन्माच असतो, कोणताही महापुरुष एकजन्माच असतो, या दोन जन्मप्रक्रियांमध्ये मात्र जे अंतर असते ते न ओळखता येणे ही बाब मृत्यूहूनही प्रलयकारी असते.

तुला एक सांगू समिधा! मला की नाही सारखी कोलंबस होण्याची स्वप्ने पडतात. वाटते माझी मनगटे त्याच्या नावेचा आकार घेताहेत. आणि या नावेत चसून माझ्या मनातला कोलंबस निर्दिय समुद्रांना सारखी आव्हाने देत आहे आणि याचवेळी या नावेतला एक दुबळा संसारकरू सारखा समुद्रातून काढता पाय घेत असतो आणि दुबळ्या फुलांनी देखणे मुकुट घडवित असतो.

...तर तुम्ही सर्व आहात. इतरही खूप आहेत. जीवन स्वतःसाठी म्हणजे तुमच्यासाठीच जगू इच्छितो. आता असे मरण यायचे म्हणजे काही दैवी योजनेचा तो भाग नसतो. घटना आपल्याशी कशा बागतात ते महत्त्वाचे आहे. घटनाच विपरीत, उलट्या, तोल सुट्ट घडल्या; त्यांच्यावर त्यांचाच ताबा नसलेल्या अवस्थेत घडल्या; तर जगणे दुरापास्त होते आणि असा मृत्यू कधीही येऊ शकतो. असे मला सारखे वाटते.

त्यामुळे मला दूर जाववत नाही आणि आजचे जीवन मी किती भयानक

स्मरणांची कारंजी: ६

नकारांमधून शिल्पिले आहे. याची पुरेपूर कल्पना तुला आहेच. दारिद्र्याने मला तळले आहे. परिस्थितीने मला भाजले आहे. अभावांनी छान करपवले आहे. प्रकाश हरवलेल्या दरिद्री सूर्यसोबत मी इथवर आलो आहे. तू बघते आहेस हा शून्यातून सिढ झालेला मांडव. त्यामुळेच वाटते ही मरणाची वेळ नव्हे. म्हणून माझ्या केविलवाण्या रडण्यात माझ्या भूतकाळातील समग्र झगडा स्फुंदत असतो.

समिधा, मला दूर जाववत नाही त्यामागे हे इतके सर्व संदर्भ आळंदत असतात. छाती कुठल्याही क्षणी फुटेल असे वाटते. कंठ तडकेल असे वाटते. डोक्याच्या चिंध्या होतील असे वाटते. आतून मी भयंकर थरारत असतो. फाटून फाटून ओघळत असतो. आजच बघ ना! स्टेशनवर जाण्यासाठी निघालो. त्यावेळी मी आईचा चेहरा पाहिला. यापूर्वी मी तिचा चेहरा असा झालेला कधीच बघितला नव्हता. त्या चेहन्याकडे मी पाहिले आणि सुरकुत्यांनी दाटलेल्या, गदगदून आलेल्या त्या चेहन्यावर भयानक भीती आळोशताना मी पाहिली. तिच्या चेहन्यावरील काळजीच्या अथांग दरीत ती कोसळली आहे आणि केवळ भयानक हंबरडाच ती झाली आहे हे मी पाहिले. माझ्या मनातील भीतिच्या ढगावर आईच्या चेहन्यावरील भीतिचे पावसाळी ढग आदलताना आणि आकाशा फाटल्यागत आत पाऊस बरसताना मी अनुभवत होतो.

समिधा, मी गदगदतो. नको त्या रंगाचा शिंतोडाही मनावर पडला तरी माझा एकान्त आसवांनी उतू येतो, रडतो. तरी आपल्या माणसाशिवाय इतरांच्या नजरेस पढण्याचे माझ्या अशुंनी आजवर कटाक्षाने टाळले आहे. निदान माझ्यापुरते तरी हे घडले आहे.

यावेळी मी या माझ्याच फांद्यांपाशी रडणे आवरले. इथे असे बापपणच आडवे आले. मी खंबीर, धीरगंभीर बाप वठवला आणि हे सर्व पाहून न पाहिल्यासारखे करीत होतो. माझ्याच उराचा दगड करण्यात मी गुंतलो होतो. गाढी उशिराच आली, आली आणि सुटली. मुलांनी हातांचे हळवेपण हलविले. आतापर्यंत शांत असलेल्या आईच्या कडेवरील मँकने फोडलेला हंबरडा मला दिसत होता. तर आईचे आसवांत मुरलेले शब्द, पुष्याचे अश्रू, कविता व मँकच्या हळव्या-कोवळ्या

भावना आणि माझे सर्वांग, सर्व आयुष्य, सर्व अस्तित्व पिळवून झेपावू पाहणारे अश्रू यांचा एकजीव पहाड उराशी कवटाळून मी आतल्या आतच प्रतिसादत राहिलेला मूक हंबरडा फोडला. तुझ्या आठवणींशी आसवांना क्षणभर व्याकूळ संवादू दिले आणि मला त्या माझ्या कुटुंबापर्यंत पोचवत हलणारा मंत्रमुग्ध हात आत घेतला. दिव्यांनी सरकणारे नागपूर डोळ्यांवरून केवळ दूर गेले आहे. छातीत विस्तव पेटल्यागत वाढू लागले आणि पुढे डव्यातील मूठभर उजेडातून मी बाहेरच्या अंधारावर आठवणींच्या रांगोळ्या काढत घराच वेळ सुन बसून राहिलो. वर्धनंतर अंधरूण घातले आणि तुम्हा सवाची चांदणे मनात खेळवीतच झोपेच्या अनोखेखी घरात शिरलो. पुढे अधूनमधून गाढीच्या धुंगरांचा अंधारात सांडणारा आवाज येत होता. हे प्रथमच घडत होते. अंधार या धुंगरांच्या फुलांचे वर्य करीत असेल? त्याच्या कोणत्या वृत्तीभोवती ही फुले झापूळवत ठेवीत असेल? झोपेच्या स्थिदकीतून हात काढून त्यातली काही फुले तरी मी तुमच्यासाठी धरणार आहे.

खोली क्र. ४, महाराष्ट्र मंडळ,
टिळक रोड, रामकोट चौक,
हैदराबाद-५००००१
२३ ऑक्टोबर १९८५

मेविज्ञम्,

आज सकाळी सात बाजता हैदराबादेला पोचलो. सगळा प्रवास झोपेच्या पोटातच गेला. नागपूर स्टेशनवरून गाडी सुटली तेव्हा तुझा प्राजक्त गदगदून गेलेला मी पाहिला. घरी नीट गेलात? काळजी वाटते! हैदराबादेत २९ पर्यंत राहायचे मी ठरविले आहे. २९ तारखेला सायंकाळी सव्वाचारच्या आगगाडीने मद्रासला जायला निघेन. ही गाडी दुसऱ्या दिवशी सकाळी आठ-साडेआठच्या सुमारास मद्रासला पोचते. मद्रासला आणि त्रिवेंद्रमलाही राहायची चांगली व्यवस्था इथली मंडळी करून देणार आहेत. चिंता करू नये. कालपासून पाठीचे औषध नियमितपणे सुरु केले आहे. आज व्यायाम करायला मिळाला नाही त्यामुळे अंग जखडल्यासारखे वाटते आहे.

लिहायला पंधरा रुपयांची एक छान डायरी घेतली. पाहिले ते, त्यासंबंधी सुचले ते दररोज लिहायचे मनाशी निश्चित केले आहे आणि तेच तुम्हा मंडळीना पत्रात सविस्तर लिहून पाठवावे असे मनाशी योजिले आहे. प्रकृती, आळस, धावपळ आणि मूढ यांच्या बच्यावाईट संपर्कात योजिले ते कितपत साधते ते बघायचे आहे.

हैदराबादेला एकदम निराळे असे वाटत नाही. जेवणाची छान व्यवस्था इथे आहे. 'विश्राम भुवन' नावाची महाराष्ट्रीयन खानावळ आहे. तिथेच जेवतो. पापड, दही, चार-पाच भाज्या, दोन मुदी भात, दोन मोठ्या चपात्या असे भरपूर असते. आज सकाळी जेवलो त्यात दोन भाज्या छान होत्या. एक तर खास तुझ्या आवडीची होती. आई करते तशी. डाळ-भाजी, शेंगदाणे घातलेली.

महाराष्ट्र मंडळ, हैदराबाद
२४ ऑक्टोबर १९८५

समिता

काल मैकला पत्र लिहिले, ते तू वाचले असणारच. काल अंगात आणि मनात रुतलेला प्रवास विश्रांतीच्या चिमट्याने उपटून काढला. विशेष असा कुठे गेलो नाही. नवे शहर, काही बारीक-सारीक आवश्यक वस्तू घेण्यासाठी जबळपासच्या दुकानांच्या मैफलीतून फिरलो आणि गर्दीतही इथे मी दीन एकाकीपण मनात सैरावैरा धावताना अनुभवले.

२५ ऑक्टोबर १९८५

समिधा,

आता बारा बाजले आहेत. जेवण आटोपून उस्मानिया विद्यापीठाकडे निघालो आहे. बसचे क्रमांक बगेरे आधीच विचारून घेतले होते. महाराष्ट्र मंडळातून बाहेर पडलो तर बस आली. थांबा जरा पुढे च आहे. मी पुढे होतो. ती मागे होती. असा मी तिच्या 'मागे' धावत होतो पण लगेच बस पुढे गेली आणि मी मागे पडलो. एवढेच नव्हे तर बसचालकाने स्टॉपच्या खूप पुढे बस उभी केली त्यामुळे एरवी न चुकू शकणारी बसही चुकली. आणि नंतर बराच वेळ मला नको त्याच बसेस येत राहिल्या. मलाच केवळ दिसतील अशा बाकुल्या दाखवित तोन्यात जात राहिल्या. नंतर एक बस आली ती मात्र माझीच होती. मागच्या सिट्रस तुटलेल्या असल्याने काही वेळ उभे राहावे लागले. इथे एक विशेष बाटले. बसमधील पहिली काही बाकडी स्त्रियांसाठी राखून ठेवलेली असतात. अर्थात बाया नसल्या तर पुरुष त्यावर बसतात आणि बाया आल्या की बाकडी रिकामी करून देतात. आणखी एक विशेष दिसले ते हे की बाया मागच्या दाराने कधीच चढत व उतरत नाहीत. त्यामुळे बायांना नको असलेले धक्के खाण्याची वा त्यांना नको असतानाही धक्के देण्याची संधी धक्केवाईकांना मिळत नाही. आपल्या नागपुरात ही व्यवस्था सुरु व्हायला हवी असे मला खूप उत्कटपणे बाटले. बाटले, असे झाले तर कुठेच जायचे नसलेल्या हौशी व केवळ धक्केवाईक प्रवाशांची गर्दी बसेसमधून कमी होईल. अशा गर्दीवीरांसाठी मुर्लीना नसे बाढवायची मग गरजच भासणार नाही.

बाजूच्या सिटवर बसलेल्या एम.एस्सी. च्या एका विद्यार्थ्यनि मला विद्यापीठ परिसर समजावून सांगितला. त्याप्रमाणे एका भव्य वारतूत शिरलो. उस्मानिया विद्यापीठ हे नाव औरंगाबादेला १९६१ साली मिलिंदमध्ये शिकायला गेलो तेव्हाच ऐकले होते. मनात तेव्हापासून या नावाने एक दबदवा निर्माण केला होता.

१९७१-७२ सालाच्या सुमारास इथलेच रा.ब. माढेकर मराठी साहित्य महामंडळावर होते. मीही त्यावेळी महामंडळावर होते. त्यावेळीही आणि श्री. रं. कुलकण्यचि 'प्राचीन मराठी गद्यःप्रेरणा आणि परंपरा' वाचायला घेतले तेव्हाही या विद्यापीठाचे नाव कानामनात दुमदुमत राहिले होते.

हे विद्यापीठ १९१७ साली स्थापन झाले. आता आहे तिथे मात्र ते १९३४ साली आले. तर विद्यापीठाच्या भव्य वास्तूत शिरताक्षणीच गाभान्याच्या विराटाखाली मन दडपले गेले. त्याच्या भव्यतेचे पुरुषी सौंदर्य मनाच्या सकल प्रदेशात सांडले. त्याची श्रीमंत चव घेतच मी आत शिरलो. वरच्या मजल्यावर मराठी विभाग आहे. माणिक धनपलवारांचे नाव पूर्वी ऐकले होते पण त्यांच्यादी आज प्रथमच बराच वेळ गप्पा मारल्या. त्यांनी कानडीच्या एका ज्येष्ठ प्राध्यापकाला बोलाविले. ते स्वतः कवी होते आणि कवितेचे अभ्यासकही होते. धोतर, शर्ट, काळा कोट असा वेष. चष्मा लावलेले, सडपातळ, हे गृहस्थ मला मोठे गमतीदार वाटले. 'इकडील विष्णवी वा बंडखोर कर्वीबद्दल बोलताना ते एवढेच म्हणाले की पाश्चात्य अभिव्यक्तीच्या कल्पना आणून तेलगू कवितेत रचनाविषयक बंड करावे असा येथील बंडखोर कर्वीचा सूर आहे. दलितांच्या विद्रोही कवितेबद्दल मात्र ते फार उत्सुक वाटले म्हणून मी मराठीतील आपल्याकडील विद्रोही कवितेची भूमिका त्यांना सांगितली. म्हटले आमची ही दलित-विद्रोही कविता केवळ मांडणीची मोडतोड करण्यात धन्यता मानीत नाही. ती तिची प्रधान प्रतिज्ञाही नव्हे वा ध्येयही नव्हे. तिचे ध्येय जीवनाची मांडणी आमूलाग्य बदलावी हे आहे. आमूलाग्य परिवर्तन, क्रांती हे करताना कवितेच्या जगात आपाततः परिवर्तन घडत असेल; तिच्यातील मेलेल्या संकेतांची हकालपट्टी होत असेल; त्यांना जाळून वा पुरून टाकले जात असेल; याप्रकारे कवितेतही नवे चैतन्य, नवे सौंदर्य, नवे जीवन, नवा श्वास, नवे सामर्थ्य ये असेल तर तेही हवेच आहे. पण केवळच या गोर्टीसाठी दलित-विद्रोही कवी लिहीत नाही. तो लिहितो जीवनाचा आशयबंध आणि आकृतिबंध बदलण्यासाठी. म्हणजे जीवन बदलण्याच्या बाजूने आणि ध्येयाने दलित

कविता सुरु होते आणि परिणामतः कविताही बदलते. दलित कवितेच्या या स्वभावाचे चित्र मी त्यांच्यापुढे काढले. 'दलित-विद्रोही कविता महानतेचे आकाश बाहूत कवटाकून चालत आहे' असे त्यांनीही समारोपादाखल म्हटले.

आपल्याकडे दलित-विद्रोही कवितेचे वादळ साधारणतः १९६५ नंतर उफाळले. तेलुगूमध्ये दलितांची विद्रोही कविता १९७० नंतर उफाकून आली. ही कविता मराठीतील विद्रोही कवितेप्रमाणेच स्फोटक आहे. या कवितेत रक्त आहे; कल्पकता आणि बुद्धिमत्ता आहे. या कवितेने येथील जातीव्यवस्था या मूलभूत आजारापासून सुरुवात केली आहे. दलित विद्रोही कर्वीच्या थोडे आधी म्हणजे १९६५ मध्ये ज्वालामुखी, निसिलेश्वर, महास्वप्न, नग्नमुनी, चेराबंडा राजू, भेरवव्या या सहा कर्वीनी दिगंबर कवितेची चळवळ सुरु केली. पुढे याच कर्वीच्या कवितेलाच विप्लव कविता किंवा क्रांती कविता या नावाने संबोधण्यात आले. या कवितेची प्रकृती आपल्याकडील मार्क्सवादी कवितेसारखी आहे असे तुला वाटेल पण मला आपल्याकडील मार्क्सवादी कवितेपेक्षा ही कविता अधिक ज्वालाग्राही वाटते. असे तुफान आपल्याकडे मार्क्सवादी कवितेनेही उभे केले नाही. दिगंबर कवितेने पारंपरिक भावनांशी घडणाऱ्या व्यभिचाराचा जळजळीत धिक्कार केला. नव्या विवेकाधिष्ठीत समाजाचा ध्येयवाद तिने बाळगला. मुक्तछंदापासून हे कवी दूर राहिले. आपल्याकडील मार्क्सवादी कविता मुक्तछंदातूनच आधिक्याने प्रकटली नि मुक्तछंदापासून दूर राहिली ती प्रस्थापितधार्जिणी मर्देकरांची कविता. दिगंबर कविता उग्र निषेधवादी असल्याने पूर्वीच्या पुरोगामी कवितेहून ती वेगळी ठरली. उग्रतेच्या भावतीत आपल्याकडील मार्क्सवादी कविता केशवसुतापेक्षा अधिक तीव्र होऊ शकली नाही. 'जैसे थे'वादी सनातनी लेखकांच्या छावण्यांना दिगंबर कवितेने हादरे दिले. प्रत्येक व्यक्तीने परंपरेवर तुटून पडलेच पाहिजे. विषमतानिर्मूलनासाठी पुढे आलेच पाहिजे. असा या कवितेचा बाणा होता. आपल्याकडील मार्क्सवादी कविता अशी वाटत नाही.

मागल्या दीडोन तपात तिळाबदू व पैगंबर कर्वीनीही स्वतंत्र लेखन केले. या

परिवर्तननिष्ठ काव्यउठावाविरुद्ध प्रस्थापित आत्मकेंद्रित कवींनी अनुभूतीवादाच्या नावाखाली लेखन केले. मर्ढकप्राणापासून आपल्याकडे ही आजपर्यंत अशी परिवर्तनविरोधी जाणिवा व्यक्त करणारी कविता निर्माण होत आहे. तेलुगूतील दलितेतर विद्रोही कवीं पुढे क्रमाने दलित कवितेशी समरस झाले. भोज्ज्ञा थारकम आणि इतर दलित कवीं आज तेलुगूत आधारीवर आहेत.

मराठी कवितेप्रमाणेच तेलुगूतही इतर बाढ्यप्रकारांच्या तुलनेने आशय व अभिव्यक्ती यामध्ये अत्यंत वेगाने परिवर्तने झाली. मार्कर्सवादी कविता वजा जाता इतर कविता व दलित कविता यांच्यात मराठीत जसा मूलगामी संघर्ष जाणवतो तसा संघर्ष तेलुगूतही आहे. हा संघर्ष बदलती परिस्थिती आणि स्थितीशील मूल्यांमध्ये आहे. आधुनिकतावादी आणि परंपरावादी यांच्यात आहे. आपल्याकडे ही हेच चित्र तुला दिसेल.

दुपारी दोन-अडीचला मुक्कामी निघालो. बसमध्ये विद्यापीठातील तरुण-तरुणीचे तुफान उसळले होते, नागपूर विद्यापीठ कॅम्पसकडे जाणाऱ्या येणाऱ्या तंग बसेस क्षणभर डोळ्यापुढून धावल्या. सर्व कॅम्पसच कानात चिवचिवला. बसमधून उतरल्यावर एक प्रचंड आणि देखणी टॉकीज दिसली. तिथे 'आदम आणि इव' हा चित्रपट लागला होता. तो चित्रपट पाहायचाच हा निर्णय मी घेऊन टाकला. मनात काही रुणझुण सुरू झाली. वाटले आपले हे आदिपूर्वज कसे असतील; कोणकोणत्या अडचणींनी त्यांना ओरबाढले, लुटले असेल; ते कसे मुक्त असतील; कसे आणि केवढे प्रगाढ परावलंबी असतील! वाटले हे आपले पूर्वज आहेत आणि त्यांच्या रक्ताच्या कोणत्यातरी परमाणूच्या सर्वात धाकट्या अपत्याएवढा का होईना वारसा आपल्यात असला पाहिजे. या नात्याच्या डहाळीवर मन क्षणभर भूतकाळभर झुलून आले. मोहरून उठले. वाटले या आपल्या पहिल्या नातेवाईकांना आपण बघावेच. असे ठरवले खरे पण त्यांना आज काही बघता आले नाही. उद्यालाही बघता यायचे नाही. उद्याला टूरवर जायचे ठरविले आहे.

तर मुक्कामी आलो. पण थकवा नाही. झोप नाही. 'अठरा लक्ष पावलांचे' ठसे न्याहाळीत राहिलो. आणि हैदराबादेतील साहित्यिकांच्या पत्त्यांसाठी महाराष्ट्र

मंडळाच्या रानडयांनी सांगितल्याप्रमाणे दिलवाह टॉकिजच्या बाजूला असलेल्या ग्रंथालयात श्री नरसिंहराव यांना भेटायला गेलो. पाचच्या सुमारास. ते येणार होते सायंकाळी सहा वाजता. तेव्हा लायब्ररीतच वाचन-कक्षात त्यांची वाट पाहात थांबलो. यावेळीच ढायरी काढून मनाच्या वेधशाळेने जमा केलेले सदेश टिप्पित बसलो. लिहिता लिहिता सात वाजायला आले आहेत. पण नरसिंहराव आले नाहीत आणि लिहितच बसलो असल्याने वाट बघायला निराळा वेळ देण्याची गरजही मला पडली नाही. त्यामुळे वाट पाहण्यात गेलेला वेळ वाया गेला नाही. अर्थात सूप वेळ थांबूनही नरसिंहराव यांची गाठ काही पडली नाही. पण लिहिण्यात छान वेळ गेला.

समिधा,

काल रात्री की नाही मी औषध न घेताच झोपलो. म्हटले एखादा तास पढू, थकवा गेला की पुन्हा उटून काही वाचू. पण जाग आलीच नाही. आली ती पहाटेकडे रात्र सरकायला लागली तेब्हा. तीन वाजता तोंड धुवून औषध घेतले. परत झोपलो. कारण औषध झोपायच्या आधी घ्यायचे होते.

परत साडेचारच्या सुमारास उटून सर्व तयारी करून बरोबर सकाळी सात वाजता महाराष्ट्र मंडळाबाहेर पडलो. तर रामकोट चौकात दाढीडोळचि अनिर्बंध जंगल बाढलेला एक वेडा हात वर करून; तिरप्या चालीने वादळासारखा एका धुंदीत चाललेला. एका द्रूत लयीत त्याची पावले गडगडत होती. हे विलक्षण ध्यान बघितले आणि पात्रांच्या शोधात असलेल्या माझ्या मनातील नाटकाला एक दुःख सापडले.

दहा मिनिटे चालत गेलो. टूरिस्ट बसच्या ऑफिसपुढे Light of Asia Restaurant या छोट्याशा हॉटेलात चहा घेतला. बसला जरा अवकाश होता. उद्योगाला निधालेल्या माणसांनी रस्ते गजबजू लागले आहेत. इकडे लुंग्या पुष्कळच दिसतात. साधे रिक्षेवाले लुंग्या घालूनच रिक्षे चालवतात. पुढचा मोठा रोड पार करताना तिकडून बस येत असल्याने दोन लुंग्या भन्नाट पळाल्या. पण मला वाटलेल्या भीतीनुसार मात्र काही विपरित घडले नाही.

महाराष्ट्र मंडळ आणि टूरिस्ट बसचे ऑफिस यांच्यामधल्या अंतरात एक चौक आहे. त्या चौकात एक पुतळा आहे. एका गृहस्थाने कालच या पुतळ्याचा परिचय मला करून दिला. पुतळा प्रसन्न वाटला नाही. एरवी हा पुतळा मी ओळखू शकलो नसतो. पुतळ्याच्या पुढल्या भागी पुतळा ज्या व्यक्तिचा होता तिचे नाव तेलुगूत लिहिले होते. ते अर्थातच माझ्यासाठी दुर्बोध होते. पण पुतळ्याच्या उजव्या चाजूला देवनागरीत नाव लिहिले होते 'स्वा. वीर सावारकर' गम्मात वाटली. नागपूर ते

हैदराबाद एवढ्या अंतरावर जर 'सावरकर' मधील 'व' ला एक काना भेटत असेल तर पुढे मद्रास - त्रिवेन्द्रमपर्यंत काय काय होईल ते पाहण्याची उत्सुकता मनात वागविण्याचे मी ठरविले. अर्थात सावरकरांचा पुतळा पुढे दिसला नाही ही गोष्ट निराशी!

साडेसात वाजले तरी बस उगवत नव्हती. Light of Asia मधून उठलो आणि रस्ता ओलांडून ऑफिसमध्ये गेलो तेव्हा तिथला मनुष्य अदबीने 'बस अबी आयेगा' म्हणाला आणि मला सोफ्यावर बसवून घेतले.

सात पस्तीसला बस सुटली. 'लेकीन जहाँ होंगे, फरयाद करेगे, तुझे याद करेगे', 'जिंदगी एक प्यास बनकर रह गयी' ही गाणी बसमध्ये लागली आणि उडून जायला लागलेला मनाचा कापूर जायला लागला. पण माझे लक्ष बसन्या द्वायब्बरनेही थोडावेळ वेधून घेतले. तो बेटा होता २४-२५ वर्षांचा, पण खूपसा गोर्कीसारखा दिसत होता तर खूपसा गडकन्यांसारखा, मुसलमानी पद्धतीची टोपी मात्र त्याला खूप वेगळे करून टाकीत होती. तर बिल्ला मंदिराच्या प्रवेशदाराशी बस येऊन थांबली. दुर्लभ बिल्ला मंदिर दिसत होते. 'काळा पहाड' नावाच्या उंच पहाडावर हे मंदिर बांधले हआहे. या पहाडावर मोठे थोर थोर दगड आहेत. पहाडाच्या पायथ्यापासूनच हे दगडांचे महाहती, ही पहाडाची लेकरे लक्ष वेधून घेऊ लागली. बिल्ला मंदिरात काय असावे हे पूर्वी मला कधीच कळले नाही. काही ग्रेक्षणीय अशा ऐतिहासिक वस्तू तिथे असाव्यात अशी समजूत तोवर मला बिलगून होती पण प्रत्यक्ष पाहिले तेव्हा लक्षात आले की हे व्यंकटेश्वराचे मंदिर आहे. सर्वोच्च मुळ्य मंदिरात व्यंकटेशाचीच मूर्ती आहे. मग या मंदिराला झाडून सारे लोक बिल्ला मंदिर का म्हणतात? या प्रश्नाने माझ्या मनाला घेराव केला. पण या मंदिराला बिल्ला मंदिर म्हणतात याचे कारण हे मंदिर बिल्ला फाउंडेशनने बांधले आहे एवढेच आहे. तरी एखाद्या शतकानंतर हे भगवान बिलचि मंदिर म्हणून ओळखले जाईल आणि बिल्ला मंदिर म्हणजे व्यंकटेशाचे अवतार होत असेही मानले जाईल आणि तसे झाले तर ते नवलाचे निश्चितच ठरणार नाही. हे मंदिर बांधण्यासाठी पन्नास लाखांचा एक हजार टन मारबल राजस्थानातून आणला गेला होता.

मुख्य मंदिर खजुराहो शैलीत बांधले असून एकावन्न फूट असलेले राजागोपूर आणि गुरुदालय यांची रचना दक्षिण भारतीय शैलीत झालेली आहे. व्यंकटेश्वराची मूर्ती ९ फूट पाच इंच आहे. इथे मुख्यत्वे मनावर ठसला तो हिंदूधर्माचा प्रचार. ही सर्व त्याचीच छान यंत्रणा वाटली. इथल्या बुकस्टॉलवर केवळ हिंदूधर्मविषयक पुस्तके म्हणजे वेदान्त, उपनिषदे, गीता आणि विवेकानंदांची पुस्तके वर्गीर दिसली. चिर्ला मंदिराचा एक्सरेच हातात आला. प्रश्न पडला हे कशासाठी? चिर्ला असे एवढे अध्यात्मवादी वा धार्मिक आहेत काय? त्यांना हे मंदिर बांधण्याची काय गरज होती? यामागे काही धूर्त दूरदृष्टी असावी काय? जनतेच्या अझानावर प्रेम करण्याचा हा प्रकार असावा की जनतेतील जागृती-उत्थान याविषयीखा हा द्वेष असावा? ही भयाची निर्मिती आहे की स्नेहाची सर्जना आहे? हे भक्तीचे शिल्प आहे की भय धोरणाचा प्रकल्प आहे? हा पिंजरा आहे की अझानदरीत माणसांना झुलवत पोचविणारे पाळणावर आहे? हे जागृतीचे अभिसरण आहे की निद्रेचे आश्वासन आहे? डोक्यात असा प्रश्नांचा नागफणा उगवला होता.

नंतर पाहिला गोबळकोडा. खूप पूर्वीपासून इतिहासाच्या पुस्तकाने हे नाव कानात सांगितले होते. आज ते वास्तव डोळ्यांनी बघत होतो. या किल्ल्याने प्रचंड परिसर व्यापला आहे. जुनाही तो खूपच आहे. किल्ला चढताना, उतरताना खूप दमलो. शत्रू आला आणि टाळी वाजवून इशारा दिला तर वर कितीतरी दूर ती टाळी ऐकायला जाते. नंतर अशी टाळी ऐकून पळण्यासाठी दुसऱ्या बाजूने भुयारे तयार केलेली आहेत. आता या भूमिगत मार्गाची तोंडे बंद केलेली आहेत. १० मैलापर्यंत फायरिंग करण्याची व्यवस्था इथे होती. शत्रूना पाढण्यासाठी तयार केलेल्या विहिरी आहेत. घसा कोरडा पडेपर्यंत हे पाहिले. प्रश्नही पडला की एवढा प्रचंड उंचीचा किल्ला, एवढे दमण्याचे मोल देऊन आपण कशासाठी पाहिला? हे किल्ले आपण मागासले होतो याचे पुरावे देतात. असे किल्ले बांधण्याची आता गरज नाही हे छानच झाले. हे सर्व राजेमंडळीच्या लहरीचे, त्यांच्या संरक्षणाचे आणि राज्यविस्ताराच्या इच्छांचे विलासगर्भ प्रताप आहेत. असे किल्ले बांधण्यासाठी किती खर्च येत असेल? त्यासाठी प्रत्यक्ष हात कोणाचे, किती राबत असतील?

इतिहास या बाबतीत तोड नसल्यासारखाच वागतो. तर उरला फक्त किल्ला आणि राजाचे नाव. आज हे किल्ले पाहण्याला तसे थकण्याशिवाय प्रयोजन नाही. असे मला का वाटते याचा मी विचार करू लागलो तेव्हा वाटले मला माणसांमध्ये रस असल्याने या भूतकाळातील आता निःसंदर्भता लाभलेल्या चारीमध्ये मला अर्थ दिसत नसावा. हे किल्ले म्हणजे काहीच्या इच्छांची आणि गरजांची फळे असली तरी सामान्य माणसाच्या कोणत्याच इच्छा तिथला कणकण धांडोवूनही मला दिसल्या नाहीत. त्यामुळे किल्ला उतरताना मी थकून आंबून गेलो होतो. उदास झालो होतो. माझा माणूस तेव्हाही कष्टाच्या पहाडाखाली चिरडला जात होता. आजही तो घामाच्या पुरातच वाहतो आहे. उपेक्षेतच जळतो आहे.

कुतुबशाही थडगी पाहिली. त्यावरील प्रचंड स्वर्चिक वास्तू पाहिल्या. जीवनाचे कोणते आकलन या समाधी-वास्तू बांधण्यामागे दडलेले असेल? त्या बांधणारे हात कोणाचे असतील, त्याचा मोबदला त्यांना काय मिळत असेल? तेच सलारजंग म्युझियमचे. या म्युझियममध्ये बहुतांशी जुन्या मंडळीचे वैभव आहे. त्यांचे कपडे, त्यांच्या तलवारी, त्यांचे मुकूट, त्या सर्वाविरील महागडी कलाकुसार, भांडीकुंडी, त्यांच्या देव-देवतांच्या मूर्ती या सर्व गोष्टी एकत्र केल्या गेल्या हे ठीक. कारण सलारजंगच्या अभिरुचीला त्याशिवाय सुंदर तरी काय दिसले असते. ही सगळी श्रीमंतांघरची स्मृतिचिन्हे. जुन्या काळातील वैभवदारांच्या या सुखवस्तू! इथे गरिबांच्या करामती नाहीत. त्या करामती जगण्यामरण्याशी तीव्रपणे निगडित होत्या. त्या 'अशा' सुंदर नसणारच. इथे मासेसच्या मनाचे उदयास्त नाहीत; त्यांच्या मनातील खेळ आणि खेळखंडोबा नाही; त्यांच्या अवकलेच्या कळा नाहीत. आहे ते भूतकाळातील वैभवाचे नाच. आपली अर्धपोटे, अर्धअनावृत्त देह आणि दारिद्र्याचे ओघळ अंगाखांद्यावर घेऊन सामान्यांनी हे वैभव डोळ्यांपुढून सरकवावे. त्यामुळे काय होईल? कुठल्या कळाविषयक-प्रबोधनविषयक अभिरुचीचे संवर्धन त्यातून साधेल? या प्रश्नांनी माझ्या मनाची वाताहत केली.

मेंकिंग,

काल अनेक स्थळे बघितली. त्यात नेहरू पार्कचाही अंतभाव होता. नेहरू पार्क बघताना तुझी आठवण तर सारखी ढोक्यात गदगदत होती. हा पार्क तुला खूप आबडला असता. पुढे कधी तरी तुला इथे घेऊन येईनच. आपल्या महाराज बागेसारखाच तो आहे. जरा प्रचंडच मोठा आहे. वैविध्यपूर्ण आहे एवढेच! प्राणी, पक्षी तर खूपच आणि निरनिराळे आहेत. खूप मोठा जिराफ आहे. जिराफ म्हणजे त्यांची मानच. मानेशिवाय इतर भागात जिराफपण असत नसते. वेगवेगळ्या प्रकारचे साप, मगरी, माकडे, वाघ, सिंह, अस्वली, गेंडे, पानघोडे, रानहेले इथे आहेत. वाघ, सिंह, साप इत्यादी मंडळी इथे कठड्यात बंद नाहीत. उघड्यावर आहेत. मोकळ्या मैदानात म्हणजे असे की वाघ मध्ये असतो आणि त्याभोवती पाण्याने भरलेला मोठा स्वंदक असतो. स्वंदकाच्या आत मोठे मैदान असते. त्यात झाडे, दगड, छोट्या टेकड्या वर्गेरे आहेत आणि पाण्याने भरलेल्या स्वंदकामुळे वाघ, सिंह, माकडे इ. लोक बाहेर येऊ शकत नाहीत आणि त्यांना पाहण्याच्या आपल्या मार्गात संकट उभे करीत नाहीत. तुला नेहरू पार्क खूपच आबडला असता. खूपच प्रचंड आहे. तो संपूर्ण व सावकाशीने पाहायचा म्हणजे पूर्ण दिवस तरी द्यायला हवा. लोक डबे वर्गेरे घेऊन फुरसतीने येतात.

बिर्ला मंदिर मात्र मला आबडले नाही. खूप महागडे असे ते मंदिर आहे. इथे नारळं विकणाच्यांची संख्या मात्र अफाटच आहे. ही नारळं घेऊन मंदिराच्या एका उपविभागात जमा करावी लागतात. पाया पडण्याचा लोकांचा कार्यक्रम अव्याहृत सुरु असतो. हे मंदिर खूपच उंचीवर आहे. त्या उंचीवरून हैदराबादचे सुंदर देहवैभव आपण बघू शकतो. खूप दूर हिमायतसागर दिसतो. त्यावर धुक्याच्या पारंप्या लोंबत-ओघळत आहेत असे वाटते. निळसर असे चिकाचे पडदे सोडल्यासारखे मोठे स्वप्नसुंदर दृश्य इथून दिसते.

काल व्हेसलीन घेतले. हवा खूपच कोरडी वाटते. अंग सुकल्यागत होते. कातडी भुईमुगाच्या वाळल्या शोगेच्या टरफलासारखी झाल्यासारखे वाटत राहते. आपलेच अंग कातडीप्रमाणे वाळत घातल्यासारखे आपल्याला वाटते. रात्री शोपताना व्हेसलीन लावले होते. आज बरे वाटते. आपल्याकडच्यासारखी थंडी इथे नाही. आपली थंडी मांजराच्या पंजांनी ओरबाढणारी, उत्कट. तिला अर्धातच इकडे जोड नाही.

येथून नादेड खूपच दूर आहे. अन्यथा नादेड साहित्यसंमेलनाला जरूर गेलो असतो.

तुम्हा मंडळीच्या आठवर्षीनीच प्रत्येक क्षणाचे सणंग विणलेले असते. जीव कळवळतो. अरुणा गेली का नाशिकाला? काल दिवसभर ढोक्यात एक कादंबरिका उकळत होती. शक्यतोवर तिला बाहेर बोलावतोच.

२८ ऑक्टोबर १९८५

समिता,

बिर्ला मंदिर परवा दिवसा बघितल्याचे मागच्या पत्री लिहिलेच आहे. पण काल रात्री मुद्दामच मी पुन्हा हे मंदिर बघितले. रात्री चांदण्यात तर ते उमललेल्या धवल कमळासारखे वाटते. मंदिर बघावे; दर्शन घ्यावे; काही पुण्य जोडावे म्हणून काही पुन्हा हे मंदिर मी पाहिले नाही. रात्री या मंदिरावरून संपूर्ण हैदराबाद शहर आपण दृष्टीत कवटाळू शकतो. रात्री प्रकाशफुलांनी मढविलेले हे शहर विशेषच वेधक वाटते. विशेष म्हणजे रात्र कोजागिरीचीही होती. आकाशात पूर्ण विकसित चंद्र होता. त्याच्या सुगंधी चांदण्याचे मुक्त कारंजे नजर नाचेल तिथवर थुईथुई वेल्हाळत होते. दिसणारा सर्व भूभाग, दिसणारे सर्व अवकाश चांदण्याच्या मिठीत सुखाने हेलावत होते. आकाशात तारका दिसत नव्हत्या पण उतरली तारकादळे जणू नगरात असे झाले होते. वाटले वरचे आकाश संपूर्ण खाली अंधरलेले आहे. त्या असंख्य असंख्य दिव्यांच्या, शेकडो-हजारो प्रकारच्या रांगोळ्या या भूवरील नभात साकार झाल्या होत्या. या बाजूने बघितले तर या रांगोळ्या वेगळ्या आकारांच्या दिसत. त्या अंगाने बघितले तर आधीचे आकार मोडले जात आणि दुसऱ्या आकारांनी तळ ठोकलेला दिसे. मी जागा बदलत होतो. आणि तसे तसे जुने आकार नवनव्या आकारांना फुलवित होते. स्वतःहून स्वतःला पुरून घेऊन नव्यांना जागा करून देत होते. मंदिरावरून हुसेन सागर दिसतो. यावेळी तर तो निखल काळोखाच्या बेटासारखा वाटत होता. अंतर बरेच असल्याने त्यातील असंख्य जिवंत हालचाली दिसत नव्हत्या. काळोखाची जणू ती झाकली मूठच होती. काठाकाठाने मात्र दिव्यांच्या उजेडाने तयार झालेली कधी स्थिर तर कधी सरकती सुरुची झाडे दिसत होती. त्या बाजूनेच रस्त्यावरून जाणाऱ्या वाहनांच्या दिव्यांची प्रतिबिंबे वाहनापाठोपाठ खेळ मांडत सरकत होती. प्रतिबिंबांचा हा खेळ, ही अनंत कोडी उकलायचा प्रयत्न माझे मन करीत होते. तुझ्या ढोळ्यात मी माझी अशीच

हजारो प्रतिबिंबे खेळ मांडताना बघितली आहेत. एखाद्या मोठ्या हॉटेलमध्ये निक्ळाळ-दुधाळ असा मंद प्रकाश असावा नि काळजावर धारदार मधुर पाती फिरविणारे स्वरनर्तन सुरु असावे आणि आपली व्याकुळताही व्याकूळ व्हावी तसे यावेळी धुंद वाटत होते. या मंदिरावरून दिसणाऱ्या हैदराबादेचा संपूर्ण प्रकाशफुलांच्या बागेगत वाटणारा प्रदेश एखाद्या स्वतंत्र भूखंडागत वाटत होता. या रात्रीने एक निराळे अस्तित्व या शहराला बहाल केले होते. निरनिराळ्या रंगांचे प्रकाशाचे पुंजके; त्यांच्या विविध आकृत्या; बदलणाऱ्या आणि नव्याने स्फुरणाऱ्या! आणि त्यांच्यामुळे एक स्वतंत्र-अभिनव आकृतिबंध; एक विलक्षण लवचिक असा सुभग घाट या शहराच्या व्यक्तिमत्त्वाला प्राप्त झाला होता. एक मदीर क्षण माझ्या ढोकाभर या शहराने जणू बांधून ठेवला होता. चांदण्याच्या दिव्यांच्या ठिपक्यांच्या हातांनी. आणि मला वाटले हा क्षण या शहराने माझ्या रक्तात पेरला आहे. आणि माझ्या रक्ताची 'जिंदगी एक प्यास बनकर रह गयी' असे कंठकोरडेपण आग घेऊन माझ्या पळण्यामागे धावत आहे.

मी या मंदिरात गेलो त्याचे कारण हे मंदिर आहे हे नव्हे. त्यातील देवी-देवतांचे दर्शन घ्यावे यासाठीही मी या मंदिरात गेलो नाही. या गावाचा इथून दिसणारा परिसर, त्याचा आवाका, त्याचे सौंदर्य बघावे म्हणून गेलो. तशी आपल्याकडली मंदिरे सारखीच असतात. मूर्ती वेगवेगळ्या असल्या तरी त्यांचे कंटेन्ट सारखेच असतात. त्यांच्या दर्शनासाठी येणाऱ्या हजारो लक्षावधी भाविकांच्या श्रद्धाही सारख्याच असतात. पायध्यापासून इथे सुरु होतात नारळांची दुकाने, पूजा-सामानाची दुकाने. या दुकानदारांमध्ये चाललेली स्पर्धा, नारळांच्या ढिगाशेजारी बसलेल्या असतात मुख्यत्वे बायकाच. त्यांच्या 'नारळ छ्या' या आग्रहातून लोकांना पुण्यच लाभावे ही सदिच्छा व्यक्त होते. हे सर्व पाहून लोकांच्या परोपकारी वृत्तीने मन धन्यतेने हवालदिल झाले. लोकही नारळ घेतातच. त्यामुळे त्यांच्या भक्तपणाबदलही मन हेराणून गेले. यामधले स्वर्गात किती जातील हे मी काय सांगणार!

आज कोजागिरी पौर्णिमा असल्याने असेल कदाचित पण मंदिरात यात्रेसारखी

गर्दी होती. वर जाण्याच्या मार्गविर मुंग्यांनी करावी तशी गर्दी होती. व्यवस्थापकांना जागजागी आडवे दोर बांधून लोंडे थोपवाचे लागत. सुमारे दहापंधरा मिनिटांनी एक लोंडा सोडला जाई. या गर्दीत सगळी वये होती. अंग चेपून देणारी मोठी सुखद गर्दी होती. ईश्वरदर्शनासाठी काही लोक येत नसतील असे नाही पण अंगमर्दनासाठी; रूपास्वादासाठीही लोक येत नसावेतच असे नाही. असे आपल्याकडील दुर्गात्सवाच्या गर्दीच्या लीलांबरून या गर्दीसंबंधीही वाटले. एवढा असा हा काळा पहाड आहे. बसायला, उमे राहायला पुष्कळच ओवन्या आहेत. अशा अनेक ठिकाणी तरुण जोडपी भक्तीत दंग दिसत. शक्यतो सर्व शृंगार केल्याचाचून आई दिसत नसे. देवाच्या दर्शनाला गभाळ्यासारखे गेले तर देवाला काय वाटेल याचीही चिंता या शृंगारामागे ढुलत असावी. तर अशी जोडपी ठिकठिकाणी भक्तीभावाने उभी दिसत. बसून दिसत. त्यातील विवाहित किती? ते सांगायचे कसे? इथे चौन्या अर्थात अनेक प्रकारच्या नक्कीच होत असाव्यात. त्यामुळे मी थोडे का होईना पैसे असलेल्या स्थिराभोवती हाताचा सीआयडी पहारा सतत ठेवला होता.

येथे लोक येतात. तीन-चार तास घालवतात. परमेश्वराचे दर्शन घेतात. कोणी ढोळे मिटून हात जोडतात. कोणी दंडवत घालतात. मुख्य मंदिरात एक पुजारी तीर्थ देत असतो. ते काय असते; कसे लागते; कशाचे बनविलेले असते हे कळायला मार्ग नाही. अर्थात मी तीर्थ घेतले नाही. तीर्थवाल्याकडून तीर्थ घेऊन काही लोक फेकूनही देत असावेत त्यामुळे 'लाइनसे चलो' म्हणणेवालाच 'तीरथ फेकना नहीं, जिसे नहीं लेना है वो मत ले' असे म्हणत असल्याचे मी ऐकले. खूप वेळ रांगेत असल्याने कंटाळा आणि थकवा मला आला होता. तहानही लागली होती. त्यामुळे तीर्थवाल्याच्या नंतर बसून असलेल्या ओल्या खोबन्याचे तुकडे प्रसाद म्हणून वाटणाऱ्या व्यक्तीजवळून मी खोबरे घेतले. त्या ओल्या खोबन्याच्या वासाने मन जरा धुंदावले होते. भक्तीचे तर मनात लहानपणीच निधन झाले होते. पण काहीतरी खायला हवे होते. आणि जवळपास केवळ खोबन्याचा सुगंध होता. मी खोबरे घेतले. एक तुकडा तोंडात टाकला. जरा बरे वाटले.

हैदराबाद

२८ ऑक्टोबर १९८५

८.

समिधा,

सूप आटापिटा करून काही कवी-लेखकांचे पत्ते मिळविले. घरे सापडणे हे तर त्याहून कठीण आणि आपल्याला हवा तो कवी-लेखक घरी सापडणे हे तर त्याहूनही दुरापास्त. कवी निखिलेश्वर यांच्याकडे जायला मला अर्धे हैदराबाद फिरावे लागले असेल. शेवटी टी.आर.टी. ४६, विद्यानगर कॉलनीमध्ये गेलो. निखिलेश्वर घरीच होते. ते दिगंबर कवीच्या चळवळीतील एक महत्त्वाचे कवी. इकडील डाव्या चळवळीची मुस्कटदाबी कशी केली जात आहे हे त्यांनी सांगितले. तेलुगु कवितेची एक क्रांतिकारी परंपरा त्यांनी मांडली. इकडे १९१७ साली विष्णुव रचैतल संघमची स्थापना झाली होती. अलीकडच्या काळात वरंगळचे वरवरराव, श्री कवी रमणारेड्डी, के. कुदुम्बराव, रा.वि. शास्त्री हे कवी क्रांतिकारी जाणिवेने संघटित झाले. झांझा, मार्च ही नव्या-जुन्या क्रांतिकारी कवीची संकलने प्रकाशित झाली आणि त्यांच्यावर बंदीही घातली गेली. इप्पू विस्तुनागाली (आजची हवा) हा क्रांतिकारी कथासंग्रह प्रकाशित झाला. या सर्वच लेखकांना समग्र व्यवस्था बदलण्यासाठी सशस्त्र आंदोलनाची गरज वाटते. वरील कथासंग्रहावरही बंदी घातली गेली.

नवोदिया साहित्य संस्था इकडे आहे. 'जीवनाडी' हे क्रांतिकारी गटाच्या लेखकांचे मासिक आहे. शिवाय सृजन, प्रजा साहित्य, अरुणतारा, नूतन, बडिसेला हीसुद्धा डाव्या चळवळीची मासिके आहेत. १९७० ते ८५ च्या काळात इकडील कवितेत नवे स्वर उसळू लागले. त्यात क्रांतिकारी लोकगीतसंदृश्य रचना करणारे गहर, बंगपेडप्रसाद राव, चेरांडा राजू, उसाबाशिवराव, मूल्यम इत्यादी आहेत. तर वरवरराव, केशवारेड्डी, देविप्रिया व सुमनश्री हे मुक्तच्छंदात रचना करतात. दिगंबर कवीत निखिलेश्वर, नमनमुनी, ज्वालामुखी, महास्वप्ना यांचा अंतभावि होतो. कत्तीपछ्याराव रेड्नेलिस्ट सोसायटीचे कार्यकर्ते असलेले भोज्जा तारकम हे दलित

कवी म्हणून ओळखले जातात. तर बाईभीमण्णा तडफदार आंबेडकरवादी मानले जातात. परंपराविरोध, धर्माच्या नावाने चालणारा भ्रष्टाचार, राजकारणातील भ्रष्टाचार, अश्लीलता यांच्या विरोधी दिगंबर कवीचे बंड असून मार्क्स, लेनीन, माओ यांना ते मानतात. कलासलेस सोसायटीचे स्वप्न पाहतात आणि दलित आंदोलनाशी ते जुळलेले आहेत. महाराष्ट्रातील दलितांच्या विद्रोही जाणिवेची आग अलीकडच्या काळात तेलुगु कवितेत क्रमाने पसरायला लागली असून आजवर मोठ्या प्रमाणात दलितेतरांनी दलित समस्यांसंबंधी लिहिलेले आहे. यावेळी मार्क्सवाद, आंबेडकरवाद, परिवर्तनाच्या चलवळी, दलित साहित्य इत्यादी विषयांसंबंधी आम्ही सविस्तर चर्चा केली. दलित कवितेची विशेष अशी सामर्थ्यस्थाने आणि काही मर्यादा यांचेही विवेचन मी निखिलेश्वर यांच्याशी झालेल्या चर्चेत केले.

स्मरणांची कारंजी: २६

समिधा,

आज सायंकाळी मी हैदराबाद सोडतो आहे. आवरासावर सुरु झाली आहे.

आज पुन्हा सकाळी आठ वाजता ठरल्याप्रमाणे निखिलेश्वरांकडे गेलो. समुचितमध्ये छापण्यासाठी त्यांनी काही बंडाया कविता दिल्या. त्यांच्यासोबत नंतर कवी ज्वालामुखीकडे गेलो. पण परीक्षाकेंद्रावर फिरण्याच्या कामगिरीवर असल्याने त्यांची भेट झाली नाही. त्यामुळे ज्वालामुखीशी बोलता आले नाही. नंतर कवी देविप्रियांकडे गेलो. त्यांच्याकडे आवेदकरवाद, मार्कर्सवाद, आंध्र आणि महाराष्ट्रातील परिस्थिती, क्रांती, क्रांतीच्या मार्गातील अडचणी अशा विषयांवर चर्चा झाली. दोन तास हे युद्ध सुरु होते. दलित साहित्य म्हणजे काय, त्याचे सामर्थ्य काय, ते आम्हास कळले असे चर्चेअंती त्यांनी मान्य केले. गद्दर आणि वस्वरराव यांची भेट घेणे मात्र शक्य झाले नाही. नागपुरात पूर्वी या दोघांच्याही भेटी झाल्या होत्या. त्यांच्याशी चर्चाही झाली होती. पण कारमचेडूला काही दलितांना मारले. त्यामुळे आंध्रात आंदोलन पेटले. परिणामतः सुरु झालेल्या दडपशाहीमुळे ही मंडळी भूमिगतच होती. त्यामुळे त्यांची भेट म्हणजे सुलावरची पोळी होती आणि ती या घार्डीत माझ्या हाती लागणे शक्य नव्हते.

सर्व आवरून ठेवले आहे. स्टेशनवर तीन वाजताच जायचे आहे. हे गाव सोडण्याच्या जाणिवेने उरावर ओझे उत्तरत आहे. यानंतर वाट्याला येणारे गाव कसे असेल. सगळे अंधारातच आहे. हैदराबादेला आधी एकदा आलो तरी होतो. पण मद्रास ही तीन अक्षरे नकाशात बघितली होती. त्यापलीकडे मद्राससंबंधी काहीच माहीत नव्हते. पेरियार रामस्वार्मीचे मद्रास त्यापलीकडे मद्राससंबंधी काहीच माहीत नव्हते. पेरियार रामस्वार्मीचे मद्रास एवढीच माहिती होती. पण मन मद्रासचे चित्रण करू लागले. स्टेशन, तिथल्या माणसांचे असणे, त्यांचे वागणे, आपली तेथील व्यवस्था वर्गे.

हैदराबादेच्या विश्रामभुवनमध्ये आज शेवटचे जेवण घेतले. साडेबाराला दुपारी जेवलो. दोन भाकरी खाल्या. सायंकाळ जेवणाशिवाय पाठवायची होती.

हैदराबादेत बसेसमध्ये चाळीस टक्के जागा स्त्रियांसाठी राखीब असतात. आपले नागपूर मुंबईसारखे मोकळे आहे. हैदराबादेत असे का झाले? या प्रश्नाचा विचार करीत होतो तेव्हा सुचले हे की इथे निजामाची राजवट होती. मुसलमानांची संख्या विषुल होती. मुसलमान स्त्रिया गोषात असतात. गोषातली स्त्री गर्दीत गेली तर तिला बसच्या गर्दीत पुरुषांच्या सोबत चढावे, बसावे लागणार आहे आणि असे झाले तर मग गोषाला प्रयोजन ते काय उरले? त्यामुळे या स्त्रियांच्या सोयीसाठी ही पद्धती बसमध्ये सुरु करण्यात आली असावी असा अंदाज मी बांधला.

इथे काचीगुडा, नारायणगुडा असे अनेक गुडे आहेत. स्वेच्छा किंवा चौक इकडच्या मंडळीना कळत नाहीत. त्यांना चौरस्ता कळतो. रामकोट चौक म्हटलं की दुर्बोध होते. बसमध्ये माणसे तिकीट मागत तेव्हा कोणतातरी गुडा उदा. नारायण गुडा वर्गे म्हणत. अंदाजाने गुडाचा अर्थ मी लावला होताच. पण मी माझा अर्थ पक्का आहे की नाही ते चौकशी करून बघितले तर तो अंदाज खरा होता. गुडा म्हणजे पेठ.

...तर तीन वाजले. साधाच पायडल रिक्षा केला. नरसिंहाने सुटकेस रिक्षात ठेवली. मीही बसलो नि निघालो. इकडचे रिक्षे वेगळेच. रिक्षात मांडी घालून बसावे लागते. ...तर झाडे, रस्ते, घरे मागे सरकत अलविदा करीत होती. हा क्षण निरोपाचा होता ही अलविदा मार्गीची सफर होती. मनावर ओझे होतेच. पण या मार्गविरुद्ध प्रवास करताना त्या ओझ्याचे वजन नकळत बाढले होते. आठवडाभर निराळ्या हवेत; निराळ्या आभाळाखाली वावरलो. झासांचे स्थलकालविषयक संदर्भ बदलले. हैदराबादेतल्या काही रस्त्यांवरून अनेकदा गेलो असेन. काही रस्ते पाहुलाही मिळाले नसतील. खूप गर्दीतून फिरलो. कधी एखाद्या पुस्तकाच्या दुकानासाठी पायपीट केली. जुन्या पुस्तकांच्या दुकानातून घामाने निथळत भटकलो. दोन पुस्तके आवडली. बुकर टी. वॉशिंगटनचे आत्मचरित्र आणि नियोंचा सामाजिक प्रश्न आणि तो सोडविण्याचे मार्ग अशी त्या पुस्तकांची नावे होती.

हैदराबादेत एखादा चित्रपट बघता आलाच नाही. आदम आणि इव्ह बघावा असे सूप वाटले. फासले बघावा असेही वाटले. 'मैं नाचुंगी' या गाण्यासाठी आणि त्या धुंद-बेधुंद नृत्यासाठी. ते नृत्य टीक्ही वर बघताना-

आज नाचू ऐसे की आग लग जाये

आग लगे ऐसे की बुझने न पाये

या गीताची आठवण मनात पेटली होती. त्या नृत्यासाठी, त्यातील वादळासाठी, जुन्या कुठल्या आठवणीनी पेटवणाऱ्या त्यांच्या शक्तीसाठी ते नृत्य बघायचे होते. पण नाही जमले. जीवनात सूप जमले नाही. सूप गोष्टी हुकल्या. ज्या हुकायला नको होत्या त्याही हुकल्या. आणि आयुष्यभराची मनाची एक मूस सिद्ध होऊन गेली. आता थोड्यानेही छातीत कोसळायला आतुर ढगांची गर्दी होते. डोळ्यात अन्यायग्रस्त आसवांचे मोर्चे येतात. इथे या सहा दिवसात कुणाशी नाते जुळण्याचा प्रश्न नव्हता. मनाला कुण्या मुक्कामाच्या हाकाही येणे शक्य नव्हते. त्यांची आता अपेक्षाच मरण पावली होती. आता अशा हाका केवळ घरूनच ऐकायला येतात. घरच्याच हाका आता गर्द-गहन झाल्या आहेत. त्यांच्यासाठीच तर आता जीव अपुरा पडतो. या हाका इतक्या समर्थ आहेत की कुठल्याही क्षणाला त्यांचा हल्लकल्लोळ अस्तित्व भरून टाकतो. त्या हाकांसाठी तर एकाच पावलात कोणतेही अंतर कापता यावे या शक्तीसाठी मन हट्टाला पेटते.

तर इथे कुठे मन बांधले जाणे शक्यच नव्हते. तरी हे असे का होते? काही माणसांशी बोललो, काहींशी वाढमय, संस्कृती आणि समाज या संबंधात चर्चा केल्या.

असंख्य माणसे आहेत. सूप अनोक्लसी. नाना तन्हांनी जगतात. किती अडचणी, नकार तरी जगतात. बैलगाडी ओढताना एक बैल पाहिला. त्याच्या सांद्यावरील केस-कातडी कधीतरी पूर्वीच संपून गेलेली. आतले मांस दोन्ही बाजूनी लोंबत आहे. तरी जू सांद्यावर - लोंबत्या रक्ताळत्या मांसावरच. इथली व्यवस्थाच माझे मन पिंजू लागली. केवढे भयंकर क्रीर्य आहे हे! माणूस मोठा अद्भुत आहे.

कल्पनेलाही सुचणार नाही एवढे क्रीर्य त्याच्यात आहे. कल्पनेलाही स्वप्न पडणार नाही एवढी सहनशक्ती त्याच्यात आहे. हे स्नेहवैभव, त्याची अगाधता-अर्थांगताही मला दिसली. ही करुणा माझ्या बाट्याला आली आणि त्याचे अनेक पातळ्यांवरचे क्रीर्यही बाट्याला आले.

या प्रेमाच्या प्रत्ययांनी मन कधी अतोनात हळवे होते. जिवाभोवती कोणत्याही क्षणी हजारो कोसांवरून पडणाऱ्या मध-मिठ्यांनी मनात गुलमोहरांचे बन फुलारते. स्वरे तर जीवन इतके तृप्त आहे की ही तृप्तीच कधी कधी सारखा छळवाद मांडते. ही तृप्तीच सारखी रित्या क्षणांना वाकुल्या दाखवीत चिडविते. खन्या एकाकी क्षणांना अर्थात या तृप्तीने पराभूत करता येत नाही. यांच्याशी लढता येत नाही. सहन करण्याचे सामर्थ्य लाभत नाही. लाभतात हळवेपणाचे कढ! लाभते व्याकूल लाटांचे वैभव. हे स्नेहवैभव कधीकधी जितक्या उंचीवर नेते त्यापेक्षाही अधिक खोल तीव्र दरीत त्याच्या अभावाने मन भिरकावले जाते.

हैदराबाद स्टेशन मागेच गेले. सिकंदराबादवरूनही गाडी सुटली आहे. एकेक इमारत न दिसत्या हाताने टाटा करीत आहे. सुरुच्या झाडांचे सडसडीत सरकणे ढोळ्यावर ओरखडे उठवीत आहे. उजव्या बाजूला ढोंगरावर मोठ्या घराएवढाले चार-पाच दगड आणि त्यावर कोणी अलगद मांडून ठेवावा असा शेंड्यावरील फळासारखा मोठा दगड. डावीला खूप दूरवर पसरलेली लहानमोठ्या झुऱ्हुपांची वसाहत आणि त्याहीपुढे निळ्या-धुकाळ रंगाच्या ढोंगर-राशी. उजवीला स्वप्नातून जवळ यावा तसा घरांचा ढोंगर. जसे ढोंगराच्या झाडाला घरांचे फणस लागलेले आहे. सूर्य पश्चिम क्षितिजाच्या केवळ २५ फुटांवर आहे. उजवीला गिट्टूंयांच्या भयानक स्थाणी. उन्ह सूपच ललित हळवे झाले आहे. शेते दिसत नाहीत. जमिनीची लाल चादर तेवढी इथे तिथे सुकत घातल्यागत दिसते. भोवती विटा-निर्माणगृहेही आहेत. त्याचा भाकर पाचवताना येतो तसा वास नाकाशी खो खो खेळतो आहे. निळसर भुरे आभाळ आणि त्याखाली दूरवर सावल्यांचे शेले अंगास्खाचावर मिरवीत डुलत चाललेले ढोंगर. नारळाच्या झाडांची विराट आमसभा. सुंदर दिसते.

दाटीवाटीने सरकणारे पृथ्वीच्या डोक्यावरील हे नारळाच्या झाडांचे सुंदर केस. चारपाच सिटांच्या नंतर एक भयानकच लटूठ मनुष्य बसला आहे. रेल्वेला एका तिकिटात अशी माणसे कशी परवडतात? सूप माणसे भोवती रेल्वेस्टॉलवरची टाइमपास उथळ पुस्तके गंभीरपणे वाचत बसली आहेत. याला गंभीर मूर्खपणा हा शब्द समर्पक होईल की काय? पण मला फक्त एवढाच शब्द सुचला. या देशाच्या कल्वरचे चित्र भयावह आहे. उदास करणारे, गांवे पांगळवून टाकणारे आहे. हीच माणसे देवळे जगवतात. तासनूतास हीच माणसे देवदर्शनासाठी रांगेत सडतात. तासनूतास पूजाधुंद होतात. हीच माणसे असा तन्हेतन्हेचा फालतूपणाही करतात. या माणसांचे निष्कर्ष संताप आणणारे आहेत. ऊजबीला विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाने बांधलेला बोनीर किल्ला आहे. त्याच बाजूला मोठमोठ्या दगडांचे डोंगराएवढे कमळ उमललेले दिसते, लगेच शुभ चिल्डंगांचा पहाड. सूर्य मावळतो आहे. डोंगर अधिकच निळसर-काळसर दिसायला लागलेले, जमिनीवर अंपार गोंधळ घालायला लागला आहे. आभाळाची कक्षा जमिनीपासून पुसटशा उजेढाने निराळी वाटते. पण झाडे, डोंगर यांचे आता केवळ अंधाराचे ठिपके झालेले आहेत. गर्द झाडांच्या मागे आता आभाळ हिरवट-काळपट समुद्र पसरला असावा तसे. भोवताल एकूणच आता अंधारात शिरू लागले आहे. बाहेरील डोंगर, झाडे इत्यादीची अस्तित्वे आणि अर्थ पुसून जात आहेत. अंधार! अंधार एकच पण त्याचे अर्थ किती? या अखंड अंधारतेचा अर्थ काय? कुठेतरी दिव्यांच्या टिकल्या या काळ्या अभंगावर दिसतात. कुठे तलावात प्रतिबिंबांची सरकती फुले दिसतात. पण आता समग्र अंधार, पण तोही आता अंधारात दिसत नाही. फक्त गाढीचा आवाज आणि त्या आवाजात गुंताळा होणारा माणसांचा आवाज. गाढी म्हणजे वैविध्याने नटलेले एखादे गावच किंवा सरकता-धावता रंगमंचच होय. या गावात कितीतरी भाषा असतात. कितीतरी माणसे असतात. कितीतरी प्रांतांमधील लोक असतात. किती अपेक्षा, कितीतरी दुःखे-यातना असतात. काही लोक दुःखाकडे निघालेले असतात. तर काही सुखांच्या पाठीशी लागलेले असतात. काहीना सुखे बोलावीत असतील; काही लोक सुखांना बोलावीत असतील. कितीतरी भाषांच्या लाटा कानावर आदलत

आहेत. हेरेक तोंडातून धावणारी वाणी निराळी. डोळ्यातून रुमझुमणारी भाषा निराळी. शब्दांच्या भाषेपेक्षा डोळ्यांची भाषा सुव्होध असते हे परभाषिकांच्या संपर्काशिवाय नाही कळायचे. पण ही भाषा फार कमी वेळा डोळ्यांवर पडते हेही खरेच. प्रत्येक माणूस हाच खरे तर एक जग असतो. समग्र जग जसे कोणालाच एका क्षणी एका नजरेस्थाली धरता येत नाही तसेच माणसाचे आहे. आपल्या समर्थ चिमटीच्या बाहेर तोही आपल्या अफाट विस्तारासह किंतीतरी राहिलेला असतोच. आणि एकाच माणसाच्या अस्तित्वाला किती भाषांचे धुमारे फुटलेले असतात! जेव्हा शब्दांची भाषा अशाक्य असते तेव्हा इतर इंद्रिये आपापल्या भाषांच्या शक्ती परजत असतात. या भाषांचा विलास पाहणे, त्यांचा अन्वयार्थ लावता येणे ही बाब मोठीच मौजेची आहे. वरच्या वर्षवर एक ओंगळवाणा माणूस एकटाच पूर्ण मन लावून काही खात बसला आहे. मध्येच गाढीचा वेग कमी होताच त्याने मला विचारले 'काजीपेठ?' पुन्हा विचारले. एक छान वाक्य माझ्यात घडत होते. योग्य शब्द एकमेकांजवळ सरकून वाक्यांचा एक देखणा पट्टमबंध साकार होऊ पाहात होता. माझी ही तंद्री फोडून त्याने मला बाहेर ओढलेच. क्षणभरच वाटले ढव्याचा स्फोट होईल असे भीषण ओरडावे या अत्याचाराविरुद्ध! पण... लगेच बाहेर पाहिले तो काजीपेठ हा बोर्ड! मान हलवून मी त्याला होकार भरला. रक्त सूप वेगाने वाक्यांमधून धावत होते. त्या वेगातून बाहेर यायची मनाची इच्छा नक्ती.

आता मद्रासाच्या ओढीचा दिवस मनात उगवू लागला होता. हैदराबाद वर्तमानातून एकेक पाऊल मागे घेत भूतकाळात शिरत होते. नव्या पानांना कालची पाने जागा करून देत होती. प्रत्येक क्षणाच्या पोटात वर्तमान आणि भूत यांना विभागणारी रेषा ओढलेली असते. माझी अवस्था उभी आहे सद्या ती या रेषेवर. गाढी सांधा बदलते तशी नजर या प्रत्येक क्षणाच्या पोटातील रूळ बदलत आहे.

पण हैदराबाद सोडताना भरल्यासारखे का वाटले होते? कोणतेही गाव सोडताना असेच वाटते. आपल्या आतळ्यांनी कुठेच जीव अंथरलेला नसतो. तरी या आतळ्यांचा जीव असा का गदगदतो? मला वाटते यातच आपले मनुष्यत्व आहे. मानवी मन असण्याचा हाच दाखला आहे. भावना-अस्तित्व यांचा हाच पुरावा

असतो, कुणा माणसाजवळ आपण गेलो नसलो तरी आपल्याजवळ आलेल्या माणसांपासून दूर जाताना ओरंबून येते. हेदराबादेत सहा रात्री अंग टाकले. सहा दिवस इथल्या रस्त्यांवरून, माणसांमधून भटकलो. आपले अस्तित्व खूप निराळ्या पण आधीच्या संदर्भाशी नाते असलेल्या संदर्भाच्या सहवासात वावरले. काळ अनंतच आहे. किती शतके गेली! किती पिढ्या संपल्या मानवांच्या! आपणही काळाच्या एका तुकड्याशी बांधले गेलो आहोत. त्याच तुकड्याशी इतर कोट्यवर्धीचाही संबंध होता. त्यातील काहीशी पूर्वी आपला संबंध आला. उरलेल्यापैकी काही थोड्यांशी इथे आला. जीवनासंबंधीची शब्दात न मांडता येणारी खोल नद्वरता या गहिवरामागे असावी काय? ही जाणीवच निरोपाच्या वेळी गळ्यात जळत असावी? आता परत हेदराबादेला केव्हा येणे होईल कोण जाणे? जमले तर आपण सर्वच या गमण्यातील शब्द होऊ!

हैदराबाद

३० ऑक्टोबर १९८५

समिधा,

पहाटे साडेपाचलाच उठलो. झोप वरी झाली. गुद्दूर स्टेशनवरील कॉफीने तोडातील चवीचे ढोके आउट झाले. 'हिंदू' हे इंग्लीश वर्तमानपत्र घेतले. नावाचीही गम्मत वाटली. आता साडेसहा वाजतोहेत. पाह्यला बसलो आहे. पूर्वेला सूर्य साताठ हातांवर छान चढला आहे. नारळांच्या झाडांच्या यात्रेत तो छान दिसतो. मध्ये तलावाचा पट्टा. पुढे हिरवे रान. त्यावर मोठे केस पिंजारलेली पण अंगाने शेलाटी अशी नारळाची झाडे. पाण्यात सूर्याच्या प्रतिबिंबाने लांब लोळण घेतली आहे. हा कुठला भाग! केवढी ही तांदळाची शेते! अशाच एका शेतातल्या तांदुळाचा भात आता काही दिवस आपल्याला खावा लागणार या जाणिवेने या शेतांसंबंधी स्नेह बाटू लागला. आता हिंदी शब्द कानावर पडत नाहीत. बीजेचा चंद्र असतो तशी समुद्राची वितळत्या चांदीची रेषा दिसत आहे. या बीजेच्या समुद्रदर्शनाने जीव शहारला आहे. पाण्याचे केवढे हे जंगल पुढे! अफाट जलमाळ. त्यावरील शिडांच्या होडया म्हणजे या रानातली सकाळी फिरायला निघालेली झाडे. धुंद-धुकाळ क्षितिजापर्यंत आभाळ आणि समुद्र यांच्यामध्ये एकत्र येण्याच्या मुद्यावर मतभेदादाखल म्हणावी तशी स्पष्ट रेषा नाही. पुढून नारळाच्या झाडांचा केवढा प्रचंड मोर्चा चाललेला आहे? डावीकडचा समुद्र सपाट्याने दूर गेला आहे. डोक्यातील दाट केसांसारखी सुरुची झाडे. समुद्र जवळ येतो आहे. जमिनीवरील आविष्कार आणि पाण्यावरील आविष्कार यांत फरक पडतो आहे. याक्षणी हा फरक अत्यंत तीव्रतेने मी अनुभवतो आहे. उजवीकडे अजून समुद्र नाही. झाडांच्याच बस्त्या फार आहेत. या बाजूच्या सुरुच्या झाडांच्या समुद्रामुळे शिडे लावलेल्या होडयांचा समुद्र दिसत नाही. सकाळ सब्बासातची वेळ. बखरणी चाललेली दिसते. गारठा जाणवतो आहे. मासे भाजल्याचा आख्रमक वास प्रवासात प्रथम आला तो कवारीपेठ या गावातून.

मी आता माझ्या प्रवासातील तिसन्या राज्यात प्रवेशलो आहे. महाराष्ट्रात-विदभाति कधीही नजरेस पडत नाही अशी निसर्गसुष्ठी डोळ्यांना नवनवी सुखे वाढते आहे. भोवती थांबवलेले पाणी प्रतिगाम्यांसारखे वा आजान्यासारखे वाटते आहे. पुन्हा मोठी खाढी. त्या खाढीतून छोटी होडगी फिरायला निघालेली. मच्छिमारांची असावीत. एक बगळा त्यावर हेलिकॉप्टर झालेला आहे!

संस्कृत अकादमी नामानुसार १०-११ लोहितनगर पश्चिम ४३४६५५९६ मध्ये
विठ्ठल विहारी नामानुसार १०-११ लोहितनगर पश्चिम ४३४६५५९६ मध्ये

मेंकिंग,

मद्रास सेंट्रलमध्ये उत्तरून बाहेर पडलो तर रिक्षेवात्यांची भयानक झुंबड. एक
रिक्षा करून महाराष्ट्र निवासाकडे गेलो. वाटेत रामस्वामी नायकरची मोठी चित्राकूटी
एका बिल्डिंगवर दिसली. एका पातळीवरचा परकेयणा संपला. एक नात्याचे कुणी
दिसले असेच वाटते. महाराष्ट्र निवासात जागा नव्हती. परत फिरलो स्टेशनकडे.च.
एवरेस्ट हॉटेल आहे फार प्रचंड. तिथे शिरलो. दिवसाला पंचेचाळीस रुपये. हादरलो.
पण इलाज नव्हता. पण मद्रासमध्ये जरा खूप एकाकी-परके वाटत आहे. इथे
आपल्याला त्रास होणार हेच प्रथमदर्शनीच मनावर ठसले.

माझे पाय दुखत नाहीत. पायांनाही तसे कब्लत असावे की आता दुखून काही
उपयोग नाही. ते तशा तक्रारीही मांडत नाहीत.

प्रवासात काल रात्री जेवणब मिळाले नाही. रात्री १० च्या सुमारास एका
स्टेशनवर पाच-सहा केळी घेतली. थोडे काजू घेतले आणि भुकेला समजाविले.
काजू खाताना तुझी आठवण आली.

तुझे विश्वास नाही की तुझे तो नियमीकृत वातावरणातील विश्वास नाही. तुझे
तुम्ही वातावरणातील आपली विश्वास नाही. तुम्ही वातावरणातील विश्वास नाही.
तुम्ही वातावरणातील आपली विश्वास नाही. तुम्ही वातावरणातील विश्वास नाही.
तुम्ही वातावरणातील आपली विश्वास नाही. तुम्ही वातावरणातील विश्वास नाही.
तुम्ही वातावरणातील आपली विश्वास नाही. तुम्ही वातावरणातील विश्वास नाही.
तुम्ही वातावरणातील आपली विश्वास नाही. तुम्ही वातावरणातील विश्वास नाही.
तुम्ही वातावरणातील आपली विश्वास नाही. तुम्ही वातावरणातील विश्वास नाही.

३० ऑक्टोबर १९८५

समिधा,

मद्रास शहरातील काही स्थळे आज पाहिली. म्युझियम, आर्ट गॅलरी वरैरे. वाल्लूवर कोत्तम या तामिलमध्ये रामायण-कथा आणणाऱ्या कवीचे भले मोठे देवालय पाहिले. हैदराबादेतही रावण दहनाचा भव्य उत्साही उत्सव पाहिला होता. एकूण इकडेही आपल्यासारखेच श्रद्धाविद्व असल्याचे दिसले.

सायंकाळी मरिना बीचवर एक तास तरी घालविला. समुद्र छान सुषीत होता. बाहू पसरून किनाऱ्यापर्यंत येत होता. परत परत येत होता. उभारलेल्या बाहूंची कमान मोटून मागे सरत होता. हा बीच सूप गजबजलेला असतो. स्वाद्यपदार्थाची दुकाने; समुद्राच्या शंखशिंपल्यांच्या विविध प्रकारच्या दागिन्यांची दुकाने आणि लोक! यात्राच असते मोठी ही! मी समुद्राचे ते जलमहात्म्य; त्याचे ते विविध जलविलास एका दडपलेल्या मनाने पाहात बसलो. समुद्राच्या त्या गंभीर गाजेने एक नशा चढला, या गर्दीतही मला एकटेपणाने अरेस्ट केले. ही तंद्री मला माझाच एक एकाकी ठिपका करणाऱ्या क्षणापाशी ठेवून गेली. सूप वेळ मीही एक समुद्र झालो. मीच किनारा झालो. आणि त्या मरिना बीचवर मीच एकटा झालो. या अफाट पाण्यासोबत काय बोलावे ते प्रथम मला कळलेच नाही. अनावर झालेल्या मनाच्या लाटालाटांनी तो मला काय सांगू बघत होता? मला ते कळावे अशी त्याची सूप इच्छा दिसली.

१३.

मद्रास

३१ ऑक्टोबर १९८५

मैत्रियम्,

काल एक पत्र टाकले. एवरेस्ट हॉटेलमध्ये सामान ठेवले आणि प्रथम हे पत्र लिहून टाकले. आता रात्रीचा एक वाजला आहे. कावळा ओरडला. वाटले दिवसच उगवला. काल स्नेक पार्क, मच्छीघर, मरिना बीच इत्यादी ठिकाणी गेलो. स्नेक पार्कमध्ये खूप मोठे-लहान असे नानाप्रकारचे साप बघितले. यावेळी पाऊण एक तास जागा असेन मी. परत झोपलो. सकाळी सव्वापाचला उठलो. तर वातावरण एकदम पावसाळी झालेले दिसले. तयारी करतो. महाबलीपुरम, कांजिवरम अशा अनेक ठिकाणी जायचे आहे.

समिधा,

समुद्रकिनान्यावर आज दोनदा जायचा योग आला. धावत्या बसमधून अनेक निर्जन समुद्रकिनारे पाहिले. अशा ठिकाणीही समुद्राचे तेच शक्तीलालित्य सुरु असते. अव्याहत. वाटले कलावंताचेही असेच असते. कोणी वाचावे, न वाचावे. तो अभिव्यक्तीच्या लाटांनी फुलत राहतो.

तुझ्या या नास्तिक माणसाला आज सूप देवालये बघावी लागली. महाबलीपुरमचे देवालय, पाचराथ देवालय, इत्यादी. महाबलीपुरमचे देवालय तर समुद्राच्या किनान्यावर आहे. त्याची मोठ्या प्रमाणात समुद्रानेच मोडतोड केलेली आहे. मद्रासमधले श्रीशिवाचे अक्षरशः प्रचंड मंदिर बघितले. हे पाहून वाटले आपल्या जुन्या लोकांनी ही मंदिरे बांधण्यात इतकी शक्ती खर्ची केली, इतका रस घेतला की आमचा देश मागे का राहिला; आधुनिकत्वाला अजून तो हुलकावण्या का देतो आहे आणि आजपर्यंतच्या अनेक लोकांनाही उद्योग पुरवून तीच व्यवस्था पुढल्या हजारो वर्षांसाठी कायम राहण्याची सोय का झाली आहे ते कळले. या मंदिरांचे विस्तार, अवाढव्यपणा मात्र लक्षात राहतात. श्री शिवाच्या मंदिरबांधणीत कला कोणती ते कळले नाही. सर्जन असे काही दिसत नाही. दिसतात ते कष्ट, श्रम. माणसांनी इतका वेळ गमावून काय क्रमावले त्याचे उत्तर आजचे आपल्या समाजाचे जगणेच देत आहे.

थिरुकझुकुंडरम् (Thirukazhukundram) येथे गेलो. हे गाव रामेश्वरम् जवळ आहे. शंकराचे देवालय सूप उंच डोंगरावर आहे. सूपच उंचावर. असे सांगितले जाते की दर दिवशी इथे बनारसवरून दोन पक्षी येतात. इथे साद्य स्वीकारतात आणि चिदंबरम्‌ला जातात. इथे शिव-पार्वतीचे मंदिरही आहे. तेही फार प्राचीन आहे. मोठ्या गडावरील शंकर-पार्वतीचे मंदिरही आहे. तेही फार प्राचीन आहे. मोठ्या गडावरील शंकर-मंदिराकडे जाणारा अर्ध्या अंतरावर जाईपर्यंतच

भयानक थकतो. कोणाला चक्कर येतात. कोणी थकले की बसतात. मागे फिरतात. अशा थकितांसाठी डोल्यांची व्यवस्था आहे. खालून वर जायला दहा रुपये व वरून खाली यायला दहा रुपये. मला वर जायचे नव्हतेच. डोलीही केली नाही. गम्मत म्हणून अध्यावर गेलो. डोके दुखत होते. ते पायच्या चढताना खूपच तडकायला लागले.

द्वी.जी.पी. गोल्डन बीच बघितला. तिथे कुळल्या तरी तामिळ सिनेमाचे शुर्टींग सुरू होते. लोकांची ही गर्दी. ती अंतरवस्त्रावर. पैंट घातलेल्या त्याने तिला वर उचलायचे; वर गेल्यावर त्याच्या खांद्यावर तिने थोडे विसावायचे आणि त्याने तिला नंतर छातीशी कबटाळून; नंतर गरगर फिरवून खाली ठेवायचे. एवढेच चित्रण व्हायचे असावे. नायिका खूप लट्ठ होती. त्यामुळे तिला उचलताना, फिरताना नायकात उल्हासच उरत नव्हता. त्यामुळे काहीच जमत नव्हते. लोखंडाची ट्रंक उचलावी तसे तिला तो उचली. खूप ताकद लावून. ऑलिम्पिकमध्ये वजने उचलतात तसा. जाणवत होते की अवजड ओझे उचलाच्याचाच इम्पॅक्ट तो देतो आहे. प्रेम, शृंगार, उल्हास हे त्यातून काही व्यक्तच होत नाही. अंतरवस्त्रावरचा आणि ब्रेसियरवरचा गाऊन त्या नायिकेने काढला तेव्हा प्रेक्षणतारुण्य तामिळमध्ये काही ओरडले. भाषा कळली नाही पण अर्ध मला कळला. वाटले भाषा सोडली तर आपला माणूस कुठेही जा तो आहे तस्साच आहे. हेच त्याचे कैरिकटर सर्वत्र दिसते. ही माणसे पाह्यला मद्रासला यायची गरजच नाही. ती नागपुरातही आहेतच! निराळी भाषा बोलतात. निराळ्या ठिकाणी राहतात. पण माणसे तीच. हीच तर विविधतेतील एकता आहे. गम्मत वाटली.

थिरुकळ्युकुंडरम् या गावी अर्थात विशिष्ट प्रकारची म्हणजे बाजेसारखी डोली मी प्रथमच पाहिली. आणि इथे प्रथमच अनेक लहान, तरुण, प्रीढ आणि वृद्ध स्त्रीपुरुष डोई भादरलेले पाहिले. हे लोक केसांवर असे नाराज का? असे केसनिर्मूलन त्यांनी का केले? चौकशीअंती समजले की इकडे बालाजी (तिरुपतीकर) समिती आहे. तिचा आणि तेथील भक्तिप्रकाराचा हा प्रभाव आहे. तिथे असे डोके साफ केले जाते. अशी डोकी साफ करणारी केंद्रे आपल्याकडे ही काही कमी नाहीत. मंदिरे, अध्यात्म,

परंपरावादांचे साहित्य व साहित्यचिंतन या बाबी महणजे ढोकीनिर्मूलन केंद्रेच होत.

महाबलीपुरमला आणखी एक पाहिले. काळ्याकुट्ट, दारिद्र्यमूर्ती बाया; मारून वाळवलेल्या खारी, खारीच्या खुला, 'शोकेसमे, टेबलपर' म्हणत विकत होत्या. त्याला त्या टिस्कूला म्हणत.

प्रत्येक मंदिरात जायला इथे तिकीट लागते. ५० पैसे, एक रुपया असे हे तिकीट असते. या देवळांमध्ये दर्शनाला येणारे बहुतांश गरीब असतात. पण परप्रांतियांची गर्दीही अफाट असते. टूरिस्ट बसेसच्या असंख्य कंपन्या इकडे आहेत. सर्व बसेस गच्छ असतात. या मंदिरांनी या लोकांना प्रचंड व्यवसाय दिलेला आहे. या यात्रांमध्ये उडदांमध्ये गव्हाचे चारदोन दाणे दिसावेत तसे काही फॉरिनर्स दिसतात. कॅमेरे घेऊन. त्यात बाया माणसे आणि पुरुष माणसेही असतात. ही माणसे ही देवळे पाहात; त्यांचे फोटो घेत कशाला फिरतात; त्यांना कोणती भूक लागलेली असते? त्यांना कोणते समाधान लाभते? की केवळ मौज? बेळ आणि पैसा असा गमावून ते काय कमावतात? इकडचा क्रॉनिक एड्स तर हे तिकडे नेणार नाहीत?

कांजीवरमला दुपारी सव्वातीनला आलो. विष्णुमंदिर बधून बाहेर पडलो. मंदिर प्रचंडच आहे. हे मंदिर विजयानगरच्या कृष्णदेवरायाने १३व्या शतकात बांधले होते म्हणतात. प्रवेशदारच कितीतरी उंच-भव्य आहे. पुन्हा मुख्य मंडप, नंतर विष्णु मंदिर. या परिसरातच शंभर खांबांचा मंडपम् आहे. त्यात एक बल्ली आहे. तिला स्पर्श केल्याने तनामनातील इंहिल्स-विकार नष्ट होतात असे ऐकले आणि मी त्या मंडपात जायचेच टाळले. आपल्या मनातील विकार नष्ट होणे योग्य नव्हे. मग आपण लिहिणार कसे? असे वाटले. आपल्यातील माणूस कशाला विसर्जित करायचा? मग मानवी जीवन कसे जगायचे? आणि धर्मवादांच्या मते इंहिल्स म्हणजे धर्मविरोधी, ईश्वरविरोधी जाणिवा. आणि या जाणिवा तर आपले वैभव. आपले जीवन. ते तर प्राण गेले तरी सोडायचे नाही. इंहिल्स इथे इतर काही अथवा जात असतील तर सर्व जगातले प्रश्न सोडविष्ण्यासाठी युनो, पोलीससाती,

न्यायखाती, शासने या सर्वांचीच गरज काय? एका कांजीवरमला घेऊन त्या बल्लीला हात लावला की प्रश्न खलास! कांजीवरमला इतकी सगळी व्यवस्था आहे. ढोके खाजबीत बसायची गरज नाही हे जगातल्या शास्त्रज्ञांना, विचारवंतांना, तत्त्ववेत्त्यांना कुठे माहीत आहे? पण इंडिल्स अशी जातात काय? मुळात कांजीवरमच्या लोकांमधून तरी ती गेलीत काय? इथे भयंकर पुष्ट-लऱ्ठ पुजारी दावेदारासारखा बसलेला असतो. दारावरच्या पोराने एका जणाला तिकिटाशिवाय सोडले म्हणून दुसरा अवाढ्य पुजारी त्या मंडपातच त्या पोरावर भयंकर गडगडत तामिळमध्ये शिवीगाळ करीत होता. या पुजाच्याने त्या बल्लीला कधी हात लावलाच नसेल? एक गलेलऱ्ठ जोड्ये आपली त्याच मार्गविरील मुले घेऊन आले होते. त्यानेही ढोके भादरले होते. त्याच्या मुलांनीही ढोकी साफ केली होती. तो मनुष्य सारखा हसत होता. सारखे काही खात होता. हा मनुष्य त्या बल्लीला हात लावून आला. मी म्हटले असे केल्याने काय होते? तो म्हणाला, 'पापं नष्ट होतात.' मी म्हटलं इतके दिवस भक्ती करूनही; याआधीही त्या बल्लीला कितीतरीदा हात लावूनही; बालाजीला डोईवरचे केस अनेकदा देऊनही तुम्हा मंडळीची पापे अजून नष्ट व्हायची राहिलीत कशी? की दरक्षण नवे पाप केल्याशिवाय तुम्ही वाया जाऊ देत नाहीत? मी पापी नाही. त्यामुळे मला आत जायची गरज नाही.' आणि तो अवघड हसला. मी हसण्यारडण्याअलीकडे राहण्याच्या योग्यता गमावून बसलो होतो. लोक पैसे देऊ शकतील अशी स्थिती कायम राखणे आणि ऐतखाऊंची पोटे फुकटात भरू शकतील याची तजबीज करणे एवढेच मला या मंदिरामधून दिसले. त्या मूर्तीच्या जागी हे हेतूच मला दिसत होते. १३ व्या १४ व्या शतकातीलच नव्हे २० व्या २१ व्या शतकातीलही आपल्या कुलदीपकांची पोटे भरत राहतील याचीच ही या मंडळीनी केलेली व्यवस्था होय. मंडळी चांगली मानसशास्त्रवेत्ती होती. सात शतकेच काय पण आणखी शोकडो शतके आली; दुनिया कितीही मॉर्डन झाली तरी येथील लोक मंदिरात येण्याच्या नि पैसे देण्याच्या मनःस्थितीतून बाहेर पडूच शकणार नाहीत याची त्यांना खात्री होती. लोकांची मने श्रद्धाकुसाआंत कशी छान सुस्तावली आहेत.

कांजी-कांची म्हणजे मंदिर. या गावात इतकी मंदिरे आहेत की या गावाला देऊळगाव म्हणजे कांजीपुरम-कांजीवरम असे नाव मिळाले.

पाच वाजता शिवकांची बघितले, ढोळे सूप दुखत आहेत. याही मंदिरात गर्दी, श्रद्धा या मागानि धंदा बघितला. मंदिरात शिरण्याचे प्रारंभी दहा पैसे लागतात. मूर्ती पांध्यासाठी पुढे दोन तिकिटे घ्यावी लागतात. मी आत गेलो नाही. मूर्ती बाहेरूनच पाहिली. फिरलो. बाजूला बालाजीची मूर्ती आहे. तिथे एक माणूस मुकुटासारखे काही घेऊन जात होता. म्हणाला, या आशीर्वाद घ्या. म्हटले नको बाबा. तूच घे. आणि निघालो. घ्याण्णव फूट उंच प्रवेशद्वार. सूप जडणघडण त्यावर. मूर्तीची नुसती गर्दी. हे सर्व प्रचंड घडवायला किती दिवस लागले असतील? केवढा हा खटाटोप? ही मंदिरे वर्षानुवर्षे बांधली जात असावीत. शेतीची वा इतर कामे सोडून हजारो माणसे या वास्तू बांध्यासाठी खर्चिली जात असतील. होणाऱ्या या सर्व खर्चाचा मोबदला त्यांना काय मिळत असेल? या मंदिरांनी प्रचंड जागा व्यापलेली आहे. जमिनीचा हा दुरुपयोग असेल काय? हे जमिनीला आग लावणे नव्हे काय? ही राष्ट्रीय संपत्तीची होठी करणे नव्हे काय? जिथे फेकट्र्या उम्या राहाव्यात, महाविद्यालये, विद्यापीठे फुलावीत, ग्रंथपीठे उभी राहावीत. तिथे या अनुत्पादक गोष्टीनी या देशाची आणि येथील लोकांच्या मनांचीही केवढीतरी जमीन व्यापली आहे. ही मंदिरनिष्ठ मनोवृत्ती आपणाला शाप की वरदान? यामुळे देशाचे प्राण जातील की ऊर्जाविंत होतील? आजवरच्या शतकांना काही विचारायचे की नाही? या प्रश्नांच्या शरपंजरी माझी विचारप्रक्रिया भयानक हवालदिला!

84

मद्रास-६०० ००३

9-99-2964

मैत्रिय,

काल महाबलीपुरम, कांजीवरम इत्यादी ठिकाणे बघितली. मागील दोन दिवसात अणुभरही फुरसत मिळाली नाही. सारखे सकाळी सातला निघायचे नि पोटभर थकून सायंकाळी सातलाच परतायचे. आज जरा आराम करून मद्रासमधील साहित्य अकादमीच्या कार्यालयात जाणार आहे.

समिधा,

एवरेस्ट हॉटेल सोडून स्टेशनजवळच्या रोझलँड हॉटेलमध्ये आज सकाळी आलो. खोली-कॉट, गाढी सर्वच गोष्ठी ओकारी आणणाऱ्या आहेत. पण स्वस्त असल्याने आलो.

पाऊणेअक्का वाजता तेनेमपेतमधील साहित्य अकादमीच्या कार्यालयात पोहचलो. इथे खूप बसायची इच्छा आहे. इथल्या सेक्रेटरीने मला जवळच्या खानावळीत जेवण दिले. त्याचे नाव आहे थांबी श्रीनिवासन, आज पहिल्यांदा या प्रवासात आणि बन्याच वर्षांनंतर आयुष्यात इथे केळीच्या पानावर जेवण केले. जेवण अर्थातच दक्षिणी पद्धतीचे, पण छान वाटले. नाव सांगताच श्रीनिवासन यांनी Who's who of Indian Writers काढला आणि त्यातील मजसंबंधीची माहिती बाचून दाखविली. आजचा दिवस तसा गद्य होता. प्रवासात सुद्धा नको तितका कंटाळा येतो. बदल्यात आपल्याला लाभते ते भरपूर असते हा मुद्दा निराळा. पण प्रवासाला निघणे म्हणजे स्वतःला त्रासाच्या हवाली करणेच होय.

इथली माणसे तशी चांगली आहेत. तेनेमपेत या भागात असलेल्या अकादमीच्या कार्यालयात मला जायचे होते. बसची चौकशी करून मी स्टॉपकडे जायला निघालो. पण तरी सर्व लगेच लक्षात येत नाही. काही लोकांना विचारले. त्यातील तिघांनी तरी मला छान-सविस्तर समजावून सांगितले. बसलो अठरा नंबरच्या बसमध्ये. कोणत्या स्टॉपवर उतरायचे तेही त्या माणसांनी सांगितले होतेच. त्या सर्वांना तो स्टॉप आला की सांगा अशी विनंती करून ठेवली. पण ही विनंती परत परत मी करीत होतो. कारण स्टॉपनंतरही दोन तीन स्टॉप गेल्यावर उतरणे भाग पडते आणि ते फारच त्रासदायक ठरते. हैदराबादेला असे झाले होते. उद्यम नावाच्या दैनिकातील अमर नावाच्या गृहस्थाला भेटायला चाललो होतो. गेलो

तीन-चार स्टॉप पुढे. परत येताना रिक्षेवाल्याला चार रुपये द्यावे लागले. तर इथे बसमध्ये बसलो तेव्हा एक मध्यम वयाचा लुंगी परिधान केलेला मनुष्य माझ्यापुढे होता. भवत होता तो. टवक्कल, कपाळावर भस्माचा दक्षिणी शीलीचा पटूटा. त्याने मला ज्या स्टॉपवर उतरायचे होते त्याच स्टॉपचे तिकीट काढले आणि मनातल्या मनात मी त्याला मार्गदर्शक ठरवून टाकले. म्हटले, याला सोडायचे नाही. त्याचा गैरसमज होणार नाही इतपत मी त्याच्या मागावर होतो. त्याचा गैरसमज होऊ नये महणून त्याला स्पष्टीकरणही दिले. अडचण होती ती ही की त्याला इंगजीही येत नव्हते. हिंदीही येत नव्हते. मराठीचा तर मुद्दाच नव्हता. मनात म्हटले 'ये हुई ना बात!' तर तो माणूस हातानेच बोलत होता. एकेक चोट एकेक शब्द. तळवा म्हणजे वाक्य आणि संपूर्ण हात म्हणजे परिच्छेद. तर असे हाताने बोलत. त्याच्या हस्तबाणीला हुंकारांची दाद-स्पष्टीकरणे जोडत मी त्याच्यासोबत निघालो. पण होत काय होते की त्याची तोडातलीही भाषा मला कळत होती. मला त्याने न कळत्या भाषेत छान गाइड केले. खरेतर रस्ते कुठेच नसतात. पावले पदू लागली की रस्ते पावलांनाच फुटतात. त्यांचे अस्तित्व उलगडले जाते. देठांवर फुले उमलावी तसे पावलांवर रस्ते उमलतात. बाकी तर सर्वच सारखे असते. केवळ भाषेच्या संदर्भात नडते. आता भाषेतील अथवी प्राण आपणास माहीतच असतात. त्या प्राणापर्यंत जाणारे उच्चार-बाह्यरूप जसा परके असते. कपडे आपण न पाहिलेले असू शकतात. बाकी माणसे सारखीच. सारखीच प्रेमळ, सारखीच सहकार्य करणारी.

आज दिवसभर साहित्य अकादमीच्या कायालियात बसलो. अगदी ठिक्का मारून. Comparative Indian Literature या महाग्रंथाचे दोन खंड चाळले. काही भाग वाचला. फार छान आहेत खंड. पहिल्या खंडातील कवितेसंबंधीच्या भागातील तामिळ, मल्यायम, तेलुगु या भाषांमधील कवितेसंबंधीच्या नोटस् घेतल्या. त्यात मराठी कवितेसंबंधी मोठा लेख आहे. त्यात माझे केशवसुतांच्या विद्रोहाशी नाते सांगितले आहे. तर बरील भाषांमधील कवितेत विद्रोहाचे केवढे तरी जिवंत अग्निनृत्य भरलेले आहे. तामिळचा सुब्रमण्यम भारती हा केशवसुतांसारखा आणि भारतीदासम तर केवढा भयानक कवी! या कवींना या

साहित्यात केवढी मानाची पान आहेत. आणि आपल्याकडची अलीकडची मराठी समीक्षा कलावादाचे प्रेत कवटाकून काय काय हंबरते आहे. आपल्या कलावादी समीक्षेची मला सूपच दया आली. वाटले आपली कलावादी समीक्षा हे दुष्क्लांचे अहिंसेचे तत्त्वज्ञान आहे. ती लुक्यापांगळ्यांचे कवचमंत्र आहे.

साहित्य अकादमीच्या प्रादेशिक कार्यालयाच्या सेक्रेटरीशी इकडील नव्या वाढमयीन स्फूरणांसंबंधी चर्चा झाली. तेही एक कवी आहेत. साहित्यात संक्रीय आहेत. त्यामुळे चर्चा बरीच रंगली. छान मजा आला. मीही आपल्याकडील साहित्याचे अगदी नवे सामर्थ्य त्यांना सांगितले. इकडे भारती, भारतीदासन आणि कम्बदासन या कवींनी तामिल कवितेत क्रांतीजाणिवा प्रकट केल्या होत्याच. या कवींची कविता वाचताना आपल्या केशवसुतांची तीव्रतेने आठवण होते.

मार्क्सवादाचा प्रभाव पूर्वी होताच पण स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर हा प्रभाव अधिकच गडद झाला. १९४८ मध्ये प्रगतीशील लेखकसंघाची स्थापना झाली असली. तरी ५४ साली साम्यवाद्यांनी केलेल्या कला व साहित्य अकादमीच्या स्थापनेनंतरच पुरोगामी साहित्याला वेग आला. तामाराई या नियतकालिकातून अनेक डाव्या कवींना प्रोत्साहन मिळाले. श्रीनिवासन यांच्या गद्यकाव्याने नवे युग साकार केले. कामराजनच्याही गद्य काव्यांनी नव्या दिशा उघडल्या. मीरा, सिरपी, पुविअरास्सू आणि थामीझांबन हे महत्त्वाचे पुरोगामी कवी मानले जातात. इकडील टीकाकारांनी या काव्याला नेतेपणाची पदवी देऊन पुरस्कारिले. आपल्याकडील मार्क्सवादी कवितेला हे सुख लाभले नाही. तुलाही हे पटेल.

१९७१ साली काही कवी कोइम्बतूर येथे स्कायलर्क या नावाने एकत्र आले. प्रगतीवादी कवितेचा ध्वज त्यांनी स्थांद्यावर घेतला. सामाजिक अन्यायाविरुद्ध त्यांनी युद्ध पुकारले. पक्षीय घोषणा व प्रचार यांना कविता मानायचे त्यांनी नाकारले. कोणत्याही राजकीय पक्षाशी त्यांनी बांधिलकी मानली नाही. मानवतेची मुक्त मनाने गाणी गायिली. कवितेचा विषय माणूसच आहे ही निष्ठा घेऊन शोषितांचा पक्ष त्यांनी लढवला. कविता महणजे जीवनाची प्रकट समीक्षा होय असे मानून सर्व

परंपरांना नकार देऊन इतिहास व लोकशाही यांच्या पुनर्मूल्यांकनाचा प्रस्ताव मांडला. जग बदलणारी महाशक्ती म्हणून त्यांनी कवितेचा गौरव केला. मानव मुक्तीच्या प्रत्येक लढ्याचे बाहु उभारून त्यांनी स्वागत केले.

कर्मराजन १९६८ साली काव्य क्षेत्रात प्रवेशला. शोषितांच्या सुखी दुनियेचे स्वप्न त्याने कवितेतून पाहिले. ‘पाप नक्हे वियाणे नवसर्जनाचे’, ‘आम्ही विकल्प नमता, कगडे घेण्यासाठी’ असे म्हणणाऱ्या कवीची कविता मोहक भाषेतून साकार होते.

मीरा प्रांजल व्यक्तिमत्त्वाचा असून प्रेयसीपेक्षाही रशियावर अधिक प्रेम करतो.

‘इन्कलाब’ हा डाव्या तत्त्वज्ञानाची प्रतिबद्ध असलेला आणि राजकीय जाणिवा प्रखरपणे मांडणारा कवी आहे. आपल्याकडील विद्रोही कर्वीप्रमाणेच समकालीन भारताचा तो अत्यंत कठोर टीकाकार आहे. स्वातंत्र्य एक नाटक आहे, या नाटकाने श्रीमंतांना गरिबांवर अत्याचार करायचे हक्क दिले. हे त्याचे म्हणणे, आपल्याकडील मार्क्सवादी कवितेत हा प्रखरपणा अपवादानेच आला हे तुझ्या लक्षात येईल. ‘सिरपी’ ला प्रदीर्घ कथाकाव्ये जमतात. तर पुवियरास्तू हा आधुनिकत्वाकडे जाणारा कवी आहे. तो प्रगतिवादी आहे आणि प्रयोगवादीही आहे. ‘मेहता’ हा कवी तथाकथित भारतीय समाजवादांप्रमाणे मार्क्स आणि गांधी यांचा समन्वय करणारा कवी आहे. तर ‘तामिळबन्’ आपल्या चित्रशैलीसाठी आणि उपहासप्रधानतेसाठी प्रसिद्ध आहे. ‘अची’ आणि ‘अन्दुल रहमान’ हे क्रमाने अभिव्यक्तीवादी आणि प्रयोगवादी कवी आहेत. अलीकडच्या काळात तामिळ कवितेत मार्क्सवादी कवितेबरोबरच दलित जाणिवेची कविताही उफाळून येत आहे. एकूण तामिळी कवितेत शैलीवादी कवी आहेत. स्वयंकेंद्रित आणि व्यक्तीवादी कवी आहेत तसे सामाजिक उल्थापालथीची स्वप्ने पाहणारेही कवी आहेत. आता तुझ्या लक्षात असे येईल की आपल्या मराठीतही असेच घडते आहे. तामिळमधील आजच्या कवितेची ही प्रकृती पाहिली, तिच्यातले हे प्रवाह बघितले की तुला असे वाटेल की भारताच्या सर्व प्रांतांमधील प्रश्न जसे सारखे आहेत त्याप्रमाणेच येथील प्रतिभांपुढील वास्तवही तेच आहे. भाषा बदलतात, पण आपल्या वाढूमयातील प्रश्न बदलत नाहीत. हे लक्षणीय.

39.

साहित्य अकादेमी, प्रादेशिक कार्यालय,

२९, एल्डमास मार्ग, तेनॅमपेत,

मद्रास-६०० ०१८

2-22-29C3

માનુષ

आज सायंकाळी सहाच्या सुमारास मद्रासवरून त्रिवेन्द्रम भेलने त्रिवेन्द्रमला जायला निघतो आहे. आज दिवसभर मद्रास येथील साहित्य अकादेमीच्या कार्यालयातच वाचत बसलो होतो. सेक्रेटरीशी वाढूमयीन चर्चाही केल्या. हे ऑफिस ज्या इमारतीत आहे त्याच इमारतीत साली पोस्टकार्ड्स् मिळाली. त्यामुळे इथे बसल्या बसल्या तुला एक लिहिले आहे.

स्मरणांची कारंजी: ४९

समिधा,

काल मद्रासवरून सायंकाळी ६-४० ला सुटलेल्या त्रिवेन्द्रम मेलने निघालो. रोझलँडमधून ४ वाजताच बाहेर पडलो. ह्या हॉटेलातून केब्हा बाहेर पडतो असे झाले होते. मद्रासवरून गाडी सुटली आणि ढाव्या उजव्या दोन्ही बाजूनी नारळाच्या झाडांची जंगले सुरु झाली. पण सारी झाडे लेकुरवाळी. लहान मोठी अपत्ये अंगाखांद्यांवर घेऊन यात्रेत गेलेल्या बापांसारखी. लाल माती, हिरवी झाडे. काळी हांडी गोरा भात किंवा पांढरे केस हिरवी मने. तसे. हिरव्या झाडांची मोठीमोठी शहरे, डोंगर औषधाला दिसत नाही. म्हणजे आजच्या एखाद्या मारुतीला तसली करामत दाखवायची संधी नाही. पण झाडांचे लहानमोठे कळपच डोंगराचे असंख्य आकार साकार करतात. झाडांचे डोंगर! नारळाच्या झाडांच्या आमराया, गव्हाची शेते तशी मैलोगणती आकाराची नारळाच्या झाडांची शेते. हे पत्र तुला त्रिवेन्द्रमच्या प्रवासात लिहितो आहे. सकाळी उटून भोवती बघत बसलो आहे. नितुला लिहितो आहे. चिनातल्यासारखी एक कोरीब नदी, दोन्ही बाजूनी नारळाच्या झाडांचे हवेसोबत नृत्य, त्या नदीतून एक होडी चालली आहे. निळ्या रेषेवरून पांढरा ठिपका झुलत राहावा तशी आणि या सुंदर महाराणीच्या स्वागतासाठी नदीच्या दोन्ही काठावरील नारळाच्या झाडांनी विनम्र कमानी उभारल्या आहेत. सुस्वागतम् हा शब्द ही झाडे कसा उच्चारीत असतील? माझ्या कानात पेटलेली तहान विझलीच नाही.

... आता सकाळचे साडेसहा वाजले आहेत. मी आता केरळमध्ये प्रवेशालो आहे. प्रवासातल्या चौथ्या राज्यात. बाहेर बालकर्वीच्या फुलराणीतला हिरवा हिरवा गालिचा सुष्ठीने अंधरला आहे. त्यावर उडणारी बगळ्यांची संथ जेट विमाने, नंतर या हिरव्या विमानतळावर त्यांचे उतरणे, पोपटी पांढऱ्या येंबांच्या रांगोळ्या.

काल मद्रासमधून लवकर निघावेसे बाटले. या गावात तशी शिस्त नाही.

म्हणजे नागपूरसारखीच आहे. गरीब बाया मुख्यत्वे तमःश्याम आहेत नि घराबाहेर पडताना तोंडाला हळद लावून निघतात. म्हणजे हळद इथे नक्कीच महाग असणार. कंडकटर बस सुरु व्हावी म्हणून बेलबदली शिट्या वाजवतात. स्वतंत्र लेडीज बसेसही आहेत. काहीत लेडीज एका बाजूने बसतात. पण गर्दीत नागपूरपेक्षा निराळे वाटत नाही.

त्रिवेन्द्रम जबळ यायला लागले आहे. सकाळचे सात बाजले आहेत. नागपूरच्या दुर्गोत्सवात बाया माणसे करतात तशी भोवती झाडांमधील नरमाद्यांची गर्दी. भयंकर चेंगराचेंगरी वाटावी अशी. खूप प्रकारची झाडे. बहुसंख्या मात्र नारळांच्या झाडांची. वाटले या झाडांच्या देशाचा पंतप्रधान करायचे ठरले तर एखाद्या नारळाच्या वंशातील झाडाशिवाय कोणाला संधीच मिळू शकणार नाही. पाऊस नदृता. पण झाडे नुकताच पाऊस येऊन गेल्यासारखी वागत होती. तरुण तेज त्यांच्या चर्यावर विलसत होते. ही सुंदर झाडे नुकतीच न्हावून केस मोकळे करीत बाहेर उभी आहेत असे वाटले.

स्मरणांची कारंजी:५१

१९.

सोली क्र. ७७, ग्रीनलैंड लॉज,
थेपनूर, त्रिवेन्द्रम-६९५००९

३-११-१९८६

मेकिङम,

१२-३० ला इथे गाडी आली. हॉटेल उत्तम आहे. येताच कपडे धुतले.
आंधोळ करून पत्र लिहायला बसलो. आज तर कठीण आहे. पण उद्या
कन्याकुमारीला जाईन. यावेळी मी या प्रवासात तुमच्यापासून जास्तीतजास्त दूर
असेन. भारताच्या शेवटच्या टोकावरून हिंदी महासागराच्या प्रारंभाला स्पर्श करीन.

मिहिन्दुमध्ये एकांक लिही आहे. तुमच्या भूतभौती वाढ खाली आहे. मी
योग्य निहिती आहे. तिथित-वाराची योग्य न आवयी. आता यांत्री वारावारा
शास्त्रे घेण्याचे तुम्ही योग्य नाही. योग्य नाही याची आहे. मिहिन्दु विचारन
एका दिनात तुम्हारा योग्य नाही. योग्य नाही याची वारावारा त्याच्याला
नाही. केवळ तुम्हारी योग्य नाही. योग्य नाही याची वारावारा त्याच्या
सामान्यात नाही. योग्य नाही याची वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या

त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या
त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या
त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या

त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या वारावारा त्याच्या

४-११-१९८६

समिधा,

कन्याकुमारीला जायला स्टेशनवर आलो. स्टेशनवरच एक मुलगा त्याच्या ग्रुपमधील मुलांची हजेरी घेत होता. पवार, डिंदे, गायकवाढ वर्गे. ही नावे मी बन्याच दिवसानंतर ऐकत होतो. कान या आनंदाने खुशीत आले होते. उत्तर ध्रुवावर जणू सूर्योदयाचा आनंद मी भोगत होतो. एरवी प्रवासात मी फक्त पाहतो. बोलणे टाळतो पण यावेळी बन्याच दिवसानंतर मराठी माणसे भेटल्याने मी त्यापैकी काहीशी बरेच बोलत होतो. यावेळी मराठी किती बोलू आणि किती नाही असे झाले होते. इकडच्या बहुतांश मंडळीना इंग्रजी कळत नाही. हिंदीही कळत नाही. मल्याळमच मुख्यत्वे चालते. थोड्याच लोकांना हिंदी येते. इंग्रजी येते. हे दोन आधार आणि हावभाव यांच्या बळावर व्यवहार करावा लागतो. स्टेशनच्या बाजूलाच असलेल्या आर्यभुवनमध्ये जेवायला गेलो. शेजारच्या मनुष्याला त्याने रसम महटल्याने सार वाढला म्हणून मीही रसम मागितले. जमले. कढीही मला वाढली पण त्याआधी कढीच्या भांड्याकडे बोट दाखवावे लागले होते. कढीला काय म्हणतात ते विचारावेच असे मी ठरवले.

तर कन्याकुमारीला जायला स्टेशनवर आलो होतो. कुलीला समजेल अशा मोडक्या हिंदीत कन्याकुमारीला जाणाऱ्या गाडीची वेळ विचारली. त्याने साडे एक वाजता म्हटले आणि लहानपणी आपणही दीडचा पर्याय म्हणून असेच म्हणत होतो ते आठवून गंमत वाटली. तर त्या साडेएकने गम्मत केली. हसू आवरेना. त्या स्टेशनवर सारखा फेन्या मारत मी एकटाच पाच सात मिनिटे हसत होतो. कुणाचे गैरसमज होतील की काय याचाही विसर मला पडला होता. इतकी मौज त्या साडेएकने आणली होती.

तर त्या भिवंडीच्या मंडळीत चरीच दलित पॅथरची मंडळी होती. माझे नाव कळताच त्यातील मंडळी 'जयभीम' म्हणाली. रामदास, नामदेव यांच्याबद्दल बोलणे

निघाले. नादेड समेलन, नामांतराचा ठराव याबदलही बोललो. बन्याच दिवसानंतर छान बाटले.

त्रिवेन्द्रममध्ये आयुष्यात पहिल्यांदा सुपारीची फळे बघितली. आपल्याकडे टेंभरे असतात तशी. जरा लांबोळकी. लोणच्यासाठी आपण कैन्या फोडतो तशी ती फळे अर्ध्यातून फोडली जात होती. दोन खांडे वेगवेगळी केली जात होती. अत्यंत ओली सुपारी. खोबन्यासारखी.

आता बन्याच दिवसानंतर ढोंगर दिसत आहेत आणि त्यांच्यावर झाडांचा गोंधळ. त्यावरील नारळाच्या झाडांनी घातलेला झपूळा. सुंदरा लाल माती. हिरवी झाडे. तांदळाची शेते. काही हिरवी, काही पोपटी. एवढी हिरवी दौलत कुणाही राज्याच्या वाटचाला आली नसेल. उजव्या बाजूला गडद निळे ढोंगर प्रेमात पडल्यासारखे आणि आकाश आतील ढगांच्या भावनांनी त्यांच्याशी एकजीव होत आहे. ढगांच्या भटक्या टोळ्या ढोंगरावर उतरत ढोंगरपाण्यात बुड्या घेत आहेत. कबरे पांढरे पडदे बरून खाली या ढोंगरांच्या स्वप्नातील घनःइयामतेवर सोडले जात आहेत. डाव्या बाजूलाही ढोंगराचे फिकट-निळे राज्य चालले आहे. उजबीला मोठ्या निळ्या ढोंगरावर कापसाचा तेवढाच मोठा ढोंगर कुणातरी बालकवीने कधीतरी ठेवलेला आहे.

समिधा,

दोन वाजता रेल्वेगाडी इथे आली आणि हिंदी महासागरापर्यंत पायीच गेलो. स्टेशनपासून पंधरा ते वीस मिनिटे लागतात. समुद्राच्या पुढे मी आणि माझ्यापुढे महासागर. यावेळी मी भारताच्या शेवटच्या टोकावर उभा आहे. भारताच्या भूभागाचा शेवटचा मातीचा कण मी मुद्दामच हाती घेतला आहे. इथे मातीची कारकीर्द संपते. मातीचा शेवटचा कण आणि पाण्याचा पहिला बिंदू यांच्या संगमरेषेवर मी माझ्या मनाला उन्मुक्तपणे एका अपूर्व संवेदनविद्वासोबत निःशब्द बोलत उभे करून ठेवले आहे. आयुष्यात प्रथमच मी तुमच्यापासून इतका दूर गेलो आहे. यावेळी आयुष्यातील सर्वश्रेष्ठ दूरत्वाचा क्षणही भोगून बघतो आहे. हा त्रिसागरसंगम, समुद्रांची त्रिवेणी. हे पाण्याचे आभाळ, जलविलासाचे अंतराळ, अफाट हिरवट-काळ्यट रंगांची ही महागाथा. साखळीकथा. हे लाटांचे नृत्यनाट्य बघून जीव क्षणात आकाशाला स्पर्श करून जातो आहे असे वाटते. विवेकानंदांचे स्मारक हाकेच्या अंतरावर आहे. तिकडे सारख्या बोटी जात येत आहेत. ते आतून बघण्याची मला गरज नाही. समुद्राच्या उंचबळत्या पाईर्बभूमीवर ते पाहणे एवढे माझ्यासाठी पुरे आहे. ते विवेकानंदांचे आहे म्हणून नव्हे. ती केवळ वास्तु असती व कोणशीही तिचा संबंध नसता तरी ते असेच दिसले असते. तरी मला वाटते समुद्रातल्या एवढ्या पाषाण-पहाडावर फार विराट बांधकाम हवे होते. सागराच्या अहंकाराला उत्तर देणारे! आपल्याकडच्या एखाद्या सामाजिक कोलंबसाचे! अशी अफाटाला कवटाळणारी सौंदर्यदृष्टी आम्हाला असती तर आभाळाचा नूर उतरवणारे भव्यत्व इथे आम्ही उभारले असते. एक विराट समुद्रमाध्यम वापरून उभारलेले हे बांधकाम मानवी जीवनाच्या भव्यतेच्या स्वप्नाशी, समग्र - सर्वव्यापक जीवनचिंतनाशी जर निगडित करता आले असते तर? कुठल्या धर्माच्या कैदेत या वास्तुला न टाकता केवळ मानवी सौंदर्याशी, भव्यतेशी आणि विराटतेशी ती जोडली जाती

तर? ते का होऊ शकले नाही हे स्पष्ट आहे. पण त्यामुळे भारतातले आणि जगातले या बांधकामाच्या श्रद्धेच्या कक्षेत न येणारे असंख्य समाज एका संभाव्य भव्य सौंदर्याला अंतरले आहेत. त्या बाजूने पाणी कापत येणाऱ्या नावेतील परक्या माणसाला भारताचा कळस, त्यावरील पताका दिसायला हवी होती. जगाला भारताने सर्वात महान काय दिले त्याचे प्रतीक दुर्लक्ष परक्या माणसाला प्रथम दिसायला हवे होते. भारताच्या प्रतिभेचे सर्वश्रेष्ठ उड्डाण दिसायला हवे होते. त्याच्या प्रतिभेची सर्वात उंच गेलेली झेप दिसायला हवी होती. परंपरांचे किनारे उद्घस्त करणारे या समाजसागरातील बादल दिसायला हवे होते. स्वतंत्र भारताचा आज उद्याचा मार्गदर्शक सूर्य दिसायला हवा होता. भारतीय राज्यघटनेने या समाजापुढे मॉडेल म्हणून उभा केलेला मानवी ध्येयवादाचा कोलंबस दिसायला हवा होता. भारताला सुंदर जगण्याचे व अर्थपूर्ण भवितव्याचे सौंदर्यशास्त्र बहाल करणारे धाडस दिसायला हवे होते. या धाडसाचे, या ध्येयवादाच्या आशयाचे आकाशाच्या पोकळ उंचीला हसणारे विराट शिल्प इथे हवे होते. 'अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा, किनारा तुला पामराला' म्हणणाऱ्या आज उद्याच्या भारतीय क्रांतीच्या ऊर्जेचे महोग्य रूप तिथे शिल्पांकित व्हायला हवे होते. ही संधी आम्ही गमावली. बुद्ध्याच की हटूने? ते जाणून घेणे भविष्याकडे जाणारांना आटल आहे.

...लाटा सारख्या नृत्यनाट्य करीत आहेत. लाटांवर दुधाची झाडे हेलावत उदून फुटत आहेत. हा काही भरतीचा मोसम नव्हे पण त्याच्याही नकळत सागर तसा वागून जात आहे.

निसगचि, पाण्याचे हे विराट गतिरूप मला तरी अंतिम विश्लेषणात पुनरावृत्तच वाटते. हे चैतन्य, हा चैतन्याचा अप्रतिहत-अखंड कल्लोळ मन वेधून घेतो पण हे बघणार किती बेळ? मद्रासला दोन ठिकाणी, एकदा महाबलिपूरमला आणि मुंबईला तर कितीतरी बेळा समुद्र बघितला होता. पण या सागरायणाला एकूण सूपच मर्यादा दिसतात. समुद्र शांत असतो. तो महारूद्र होतो. आणि लाटालाटांनी तर असा नेहमीच उफाळत असतो. ही या जलाकृतीची पुनरावृत्ती म्हणावी काय? इथे हा सागर लोकांची पोटे भरण्यासाठी राबणारा गुलाम झाला आहे. स्मारकाच्या

अनुषंगाने तर हे फारच मोठ्या प्रमाणात घडले आहे. तो सत्यनारायणाच्या पोथीचे काम इथे करीत आहे. बोटीतून माणसे सारखी ये जा करतात. केवढे हे उत्पन्न। मासे, शिवाय शंख-शिंपल्यांचे नानाविध अलंकार इथे ढिगाढिगांनी दिसतात. दुकानांच्या ओळीच्या ओळी थाटलेल्या!

पूर्वीचे आभाळ तसे एकरंगी. एकारलेले. उलट सूर्यास्ताला चराच अवधी असला तरी पश्चिम दिशा रंगप्रतिमांनी नटायला लागली आहे. एक सळाळता प्रचंड हिरवट जाजम आणि त्यावर लाल, शेंदरी, कबन्या, पांढऱ्या रंगांनी स्पष्ट उदून दिसणारे आभाळ. या सर्व लीलानाट्यात, या रंगावकाशात सूर्य गौण पात्र म्हणूनच यावेळी सहभागी आहे.

वातावरण ढगाळ आहेच. त्यामुळे दिवसाला आकाल वृद्धत्व आलेसे वाटते. माझ्या पूर्वेला विवेकानंदाचे स्मारक तर उत्तरेला 'शंकराचार्यजीका' मंदिर आहे. घासात खडा यावा तशी ही धार्मिक प्रतीके माझ्या सागरास्वादात सौंदर्यविज्ञासारखी येत आहेत. हवा भयंकर आहे. गार. सागरी. सारखी लपेटे मारते. मला उदू न देणारा सागर उरात घेऊन उठलो.

सायंकाळी सात पंचवीसला कन्याकुमारीच्या स्टेशनवरून गाडी निघाली. गाडीला असलेल्या ढब्यांइतकीही माणसे गाडीत नव्हती. नंतर गाडी फुगत गेली. क्रमाने फाटलेल्या आभाळातून अंधार सांडत गेला. उंच धबधब्याचे पाणी बदबदा कोसळावे त्याप्रमाणे पण आवाज न करता अंधार कोसळू लागला. बाहेरचा निसर्ग अंधारात हरपताना मी बघतो आहे. दिवसा झाडांना सावल्या होत्या. आता झाडेच जणू उरली नाहीत. उभ्या अंधुक गरीब सावल्या तेवढ्या उरल्या. कधी तर काळ्या रंगाच्या विराट अजगराने हिरव्या रंगाची दौलत पोटात रिचवल्यागत वाटत होते. सगळ्या हिरव्या नृत्यवैभवाने अंधार पांघरला होता. काळोख हा थोरच आहे. तो येतो आणि सर्व संदर्भात सर्व संपवतोच.

या अगाध अंधारात, किर्जंगलात लक्षावधी प्राण्यांचे काय व्यवहार चालत असतील? कुठे मृत्यू, कुठे जन्म, कुठे मारणे, कुठे मरणे, कुठे संकटे, कुठे चित्कार,

कुठे स्थलांतर, भिणे, पळणे, शृंगार, द्वेष, क्रीर्य, काय काय चालत असेल? किर्र अंधारात निसर्ग काजव्यांचे चिमणे दिवे लावत होता. अगदी अञ्जावधी, उजेढाचा चुराच जणू उधळला जात होता. या भागात पाणी मात्र भरपूर आहे. गावातील, गावाच्या आसपासच्या भागातील विद्युत-दिव्यांची प्रतिबिंबे त्या पाण्यातून हलत पळत होती. बेडकांची अनंत प्रकारांची स्वरस्पर्धा. जाझच. आणि दंगा किर्र रातकिडव्यांचा.

पुढच्या भागात काही लुंग्या पत्ते खेळत होत्या. शोंगदाणे विकणारा लुंगी घातलेला १५-१६ वर्षांचा एक मुलगा आला. लोक डव्यात कमीच होते. तो त्या पत्तेवाल्यांजवळ आपल्या पिशवीतले शोंगदाणे स्वतःच खात बसला. तोंड सारसे सुरू. पत्तेवाल्यांकडे ही पाहायचे आणि दाण्यामागे दाणाही तोंडात टाकायचा. पुढे काही आठवल्यांगत तो उठला. शोजारच्या आर्ध्या डव्यात गेला. परत आला. परत येऊन आता माझ्याजवळच रिकाम्या जागेत बसला. पंखा लावला. दाणे खाणे सुरूच. नंतर मुगपट्टी काढली. खात बसला. भूक सपाटून लागली असावी. पण खाताखाताच त्याने माचीस काढली. बिढी पेटवली. झुरके सुरू. परत बिढी पितापिता दाणे खातच होता. शिवाय तो गायला लागला. त्याच्या भाषेच्या हेलात ताना घेऊ लागला. अगदी जोरात. धुंद. स्वतःला यावेळी तो जगात एकटाच मानत होता च मनःपूत गात-खात होता. मला भयानक अगतिकपण आले. ही अस्वस्थता कशी पचवाबी ते मला उमजेना.

कन्याकुमारी

४-११-१९८५

मेविज्ञम्,

कन्याकुमारीला सागराच्या पाण्यात पाय टाकून, लाटांशी बोलत हे पत्र मी तुला लिहितो आहे. आजूबाजूला पुढे केवळ अफाट सागर. हे हिरवे निळे अफाट महाकाव्य. पाण्याचे वीरकाव्य. सृष्टीच्या शक्तिसौष्ठवाचा पाणीमुखाने गायला जाणारा अखंड पोवाढा. इथे सूप वेगळे वाटत आहे. सूप वेगवेगळ्या पातळीवरचा चिंताप्रश्न सतावित आहे. या दर्शनाने एकाबाजूने मन धुंद होत आहे. दुसऱ्या बाजूने व्याकूळ. इथला समुद्र मद्रासपेक्षा निराळाच आहे. इथे समुद्रात दगडांचे पहाड आहेत. पाण्याच्या माळावर दगडांची अनेक लहानमोठी झाडे आहेत. आणि समुद्राचे एका अखंड वादळी लयीत सुसाटणारे तनमन. हे रीट्रांडवर्च वाटावे असे वीरनृत्य आहे. त्याची ती लयदार गाज आपल्या धमन्यांमधून गच्छ मोहोरते. मी या सागरकिनारी सागराचाच एक धुंदावलेला अवयव होऊन गेलो आहे. जणू त्याच्या अनादी गर्जितांची मी लिपी झालो आहे. त्याच्याहून वेगळे असण्याचे माझे बळच मी यावेळी सुखाने गमावून बसलो आहे.

स्मरणांची कारंजी: ५९

समिधा,

आज पदमनाभन् स्वार्थीचे देवालय बघितले. देवालय मोठे आहेच. पण या देवालयात फक्त हिंदू जाऊ शकतात. आत जाताना आपले मुळबे कपडे काढून ठेवावे आणि तिथे भाड्याने मिळणारी शुश्र घोती, लुंगी घालावी. बनियनवर असावे, असा गणवेष केला तरच आत जाता येते. चपला वगैरे अर्थातच नेता येत नाहीत. हे चित्त खेटरात असण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. पूजा सामानाच्या विक्रीची प्रचंड दुकाने इथे आहेतच. इतर बस्तूंचीही आहेत. पुष्कळच पायन्या चढून देवळात जावे लागते. पायन्यांवर पाचसात अवाढव्य-उघडे पुजारी उभे होतेच. मुंबईच्या काही महाराष्ट्रीयन लोकांनी भाड्याच्या लुंग्या लावल्या. आपली जानवी मिरवीत मंडळी आत शिरली. सलवार कुत्यात असलेल्या दोन बंगाली मुलींना आत जाता आले नाही. अनंत मुखांचा नाग येथील बनात असतो. आपल्याकडील सत्यनारायणाच्या कथेसारखी तंतोतंत अद्भुत वाटावी अशी कथा याचाबतीत सांगितली जाते. तर त्या नागाप्रीत्यर्थ हे देवालय बांधण्यात आले. आता निदान इथे हिंदूना जाता येते. पूर्वी केवळ ब्राह्मणांनाच जाता येत असे. उघडे वा बनियनवर जाण्याचे कारण काय असावे याचा भूतकालीन अर्थ मला सापडला. उघडे झाल्याशिवाय जानवे दिसणार कसे? त्यामुळे ही सोय असावी. आपल्याकडील देवसुद्धा उच्चवर्णियांच्या गाडळाइन्सप्रमाणेच वागत आले.

विशेष म्हणजे राजा रविवर्म्याची पेटिस बघितली. त्यातील काही तर फारच सुंदर आहेत. सायन्स आणि टेक्नॉलॉजी म्युझियमही फारच सुंदर आहे. केरळा म्हणजे लॅंड ऑफ कोकोनट, नारळनिकेतन, नारळ-भूमी असा अर्थ मला गाड़ने सांगितला.

पाच वाजता कोबलम बीचवर आलो. तिथल्या ओल्या बाळूतून कोरडे मन फिरवले. डोक्यांचे ओठ ओले केले. सागराचे पाणी पीत नसतात. पण पिता

आले असते तर एवढ्या पाण्याने माझी तहान शमली असती काय असा प्रश्न मला पडला. मी बाळूत सागरापुढे बसलो आहे. लाटांचे हात माझ्यापर्यंत पोचवण्याचा तो प्रयत्न करतो आहे. तोही मला सारखे बघून घेतो आहे. सूर्य आता मावळला आहे नि समुद्र आता काळा मस्तमली गाऊन परिधान करू लागला आहे. एक कॉन्हेन्टची ट्रीप आली आहे. एखाद्या अशुभ वार्तेने ढोके गच्छ भरून यावेत तसे आभाळ भरून आलेले आहे. लाटांचे वादळ सुरुच आहे. पाण्याच्या क्षितिजावर दूर एका नावेचा त्रिकोण स्थिर झाला आहे. मद्रासच्या भरिनासारखी इथे गर्दी नाही. पडणाऱ्या अंधाराचा पाठिंबा मिळताच ढगांची दुनिया अधिकच गडद होऊ लागली आहे. पुढे पाण्याचा सागर, वर आभाळाचा सागर आणि मी बसलो आहे बाळूच्या तलावात. लाटांचे रुटीन सुरुच आहे. परत जाणाऱ्या लाटेचा येणाऱ्या लाटेला अवरोध झाल्याने एक उत्तेजक उफाळ निर्माण होत आहे. ही जणू त्याची अव्याहत चाललेली इवासप्रक्रियाच आहे. ही सागराची प्रकृती. या निळ्या-काळ्या मोहकतेची हीच गूढता. सागराची काही एक प्रकृती आहे, त्याप्रमाणे तो वागतो. आपणही आपल्या प्रकृतीप्रमाणे वागवे. कोवळम बीच माझ्या रक्तात आयुष्यभर रुतून राहील तो वेगळ्याच कारणासाठी. या किनाऱ्याने माझ्या संवेदनांच्या जळत्या रेषाकृतीत उत्कट आठवणीचे वियाणे पेरले. त्यामुळे या किनाऱ्यावरून उठताना अश्रूऐवजी ढोळ्यातून अगतिक रक्त सांडले. कदाचित या सागराने हे कधी पाहिले नसेल!

विवेकम्

15 - 9. 9 - 9. 9. 6. 4

२४.

त्रिवेन्द्रम
७-११-१९८५

स्वप्न, निषाद लिखा जाता है कि इनका असली उद्देश्य यह है कि वे अपने जीवन को बदल दें। इनका जीवन अब एक अनुभव है जिसमें वे अपने जीवन को बदलने के लिए आगे चल रहे हैं। इनका जीवन अब एक अनुभव है जिसमें वे अपने जीवन को बदलने के लिए आगे चल रहे हैं।

अरुणा आली होती का? तिला यायला सांगितले होते. लेखकांच्या लेखाकृतितळाच्या अॅकनॉलेजमेंट्स्‌ तिला यायला सांगितले होते. काय झाले कळायला पार्व नाही. मी इकडे असा जवळ जवळ महिनाभर, समुचितचा आपल्या बाजूचा पत्रकाहरच धांबलेला असणार. समुचितच्या लेखक-कर्वींचा, वर्गणीदारांचा त्यामुळे ऐरस्टच होण्याची शक्यता आहे. तर आईला व अरुणाला एवढे करायला सांगावे. फेरवड्याचे जोरदार पाऊस सुरु आहे. मागील काही दिवसात या भागात सूर्य नाही. चित्रांस्त वातावरण पचवण्याशिवाय मार्ग नाही.

७-११-१९८६

समिधा,

आज केरला विद्यापीठात गेलो, काही महत्वाच्या साहित्यिकांना भेटलो. प्रथम भेट झाली ती डॉ. के. अव्यप्पा पनीकर यांची. केरला विद्यापीठातील इंग्रजी विभागाचे ते प्रमुख आहेत. मित्र विलास सारंग यांनी त्यांना भेटायला सांगितले होतेच. मागल्या वर्षीच त्यांच्या काव्यग्रंथाला अकादमीचा पुरस्कार मिळाला आहे. येथल्या राज्यसरकारनेही त्यांचे मल्याळी साहित्याचा इतिहास हे पुस्तक प्रकाशित केले आहे. दीडेक तास त्यांच्याशी इकडच्या नव्या वाढमयीन चळवळीबदल बोलत होतो. आपल्याकडील नव्या चळवळीची माहिती माझ्या दारिद्रेषेखालील इंग्रजीतून त्यांना देत होतो. अर्थात या प्रवासात सारखे इंग्रजीतून बोलावे लागल्याने इंग्रजी बरेचसे अंगवळणी पढू लागले होतेच. तेव्हा घडाक्यात ठोकत होतो.

मल्याळममधले एक नामवंत कवी श्री. डी. विनयचंद्रन हे इथल्या मल्याळम विभागात आहेत. त्यांच्याशीही बरीच चर्चा झाली. इकडच्या आंबेडकरवादी चळवळीबदल ते सांगत होते. मार्क्सवादी चळवळीबदल; वाढमयातील डाव्या प्रवाहांबदल बोलत होते. एक डॉ. आंबेडकर असोसिएशन आहे आणि ती सामाजिक-राजकीय क्षेत्रात सक्रिय आहे असे त्यांनी सांगितले. मार्क्सवादाच्या तुलनेने आंबेडकरवादाचा प्रभाव इथे कमी आहे ही माहिती इथे मला मिळाली. त्यासंबंधीही, मार्क्सवादाच्या प्रभावाच्या अटलेसंबंधीही आमची चर्चा झाली. गाठीभेटी तर अनेकांशी झाल्या. चर्चेत अनेक मंडळी कमी अधिक सहभागी होत असत. पण एका महत्वाच्या व्यक्तीची अर्थात त्यांच्या घरीच मी गाठ घेतली. ते म्हणजे ओ. एन. व्ही. कुरुप. छांदसीमध्ये रेण्यांनी जी. शंकर कुरुप यांच्या कवितेसंबंधी लिहिलेले वाचले होते. त्याची आठवण एकदम झाली. हे कुरुप साहित्य अकादमीच्या मल्याळम अँडव्हायझरी बोडचे आमंत्रक आहेत. घराची मांडणी सुसज्ज. रेण्यांच्या घरमांडणीबदल असेच कुठेतरी वाचले, ऐकले होते.

कुरूप यांनी आपले सर्व काव्यसंग्रह दाखविले. मल्याळी कवितेचा इतिहास त्यांनी माझ्यापुढे थोडक्यात मांडला. मीही मराठी कवितेतील विद्रोही आविष्काराची माहिती त्यांना दिली. Contemporary Indian Literature या द्विसंदात्मक ग्रंथाचे संपादक के.एम. जॉर्ज इथेच आहेत. त्यांना भेटायची खूप इच्छा झाली पण नाही जमले.

जी. शंकर कुरूप, कृष्णा पिल्लै, बालामणी अम्मा, एन.व्ही. कृष्णा वारियर ही आधुनिक मल्याळम कवितेतील विशेषनामे होत.

जी. शंकर कुरूप यांची कविता बांधिलकी मानून फॅसिझमविरोधी विद्रोह पुकारते आणि मार्क्ससोबत भारतीय संचित व गांधीजी यांची अप्रस्तुत सांगड घालते. शरच्चंद्र मुक्तिचोध मराठीत असेच करतात असे तुला वाटले तर ते चूक नाही.

कृष्णा पिल्लै यांनी वर्गीय समाजाचे वाभाडे काढले. श्रीमंतांच्या मुलांना दूध देऊन गरिबांच्या मुलांना त्यापासून वंचित ठेवणाऱ्या देवाची पूजा त्यांनी निषिद्ध मानली. त्यांच्या कवितेत आग आहे. संताप आहे आणि यातनांचे कढ आहेत. त्यांनी रक्ताने कविता लिहिली असे म्हटले जाते. तरी त्यांच्या भावात्म कवितेचीच तळी अधिक उचलली जाते. हे तुला विशेषच लक्षणीय वाटायला हवे. राघवन पिलै यांची कविता प्रेमवैफल्य व जन्म-मरणाचे चिंतन एवढ्यापुरती मर्यादित राहते.

पुढल्या काळातील मल्याळी कविता जनजीवनाच्या जवळ येऊ लागली आहे. भ्रमनिरासाची व विद्रोहाची गाणी ही कविता गाऊ लागली आहे. भौतिकवाद आणि समकालीन परिवर्तनाच्या चळवळी यांचे वाहन ही कविता होताना दिसते. आपल्याकडे दलित कवितेची प्रकृती अशीच आहे असे तुला निश्चित वाटेल. प्रेम म्हणजे आसवात भिजून शुद्ध झालेली अनुकंपा हे बालामणी अम्माचे तत्त्वज्ञान आहे. तिच्या कवितेत मातृप्रतिमा विश्वमातृलीच्या आणि मानवाला संरक्षण देणाऱ्या शक्तीच्या रूपात येते. जी कुंजीरामन नायर, एन.के.पिलै यांनी विषमतेविरुद्ध आवाज उठवून भ्रष्टचाराचे वाभाडे काढले. इ.जी. नायर यांनी जनसामान्यांच्या

जीवनाशी कवितेला जोडले. सामान्यांची भाषाशब्दी बापरली. सामाजिक प्रश्नांच्या भूमिवर त्यांनी रचनासौंदर्यसिह कवितेला उतरविले. वयलार रामवर्मा हेही बुद्धिवाद आणि समता यांचे वैदिक ब्राह्मणांच्या ढोंगविरुद्ध गाणे गातात. वारियर हे श्रेष्ठ दजचि कवी आहेत. संझालोप व शाहरीकरण यांची जाणीव त्यांनी तिथे प्रथम व्यक्त केली. मार्कस व फ्रॉइट यांच्यामुळे त्यांचा बुद्धिवाद पक्का झालेला आहे. पाप, संतत्व, स्वर्ग इत्यादी आध्यात्मिक थापांना त्यांनी विरोध केला. अमानुष्य शोषणाचा आविष्कार करताना त्यांची कविता नेहमीच युगाचा आवाज शब्दबद्ध करते. नंबुदिरी आणि चेरुकाड यांनी समाजवादाचा पुरस्कार केला. भास्करन, वर्मा, ओ.एन.द्वी. कुरुप यांनीही विद्रोहाची गाणी गायिली. लेखणीचा हत्यारासारखा उपयोग केला. ओलप्पा मन्ना यांच्या कवितेने जातीय विषमतेबरोबरच समाजातील असंस्कृत दृष्टीविरोधी तीव्र संताप व्यक्त केला. नंबुदिरी, पल्लोर, सुगथाकुमारी, रामकृष्णन, नलिनाकुमारी हे आधुनिकतेच्या वादाळाला धरून असलेले नवस्वच्छंदतावादी कवी आहेत. नारायणन तर स्वतःला वणव्यातील घराच्या रूपात घघतो. सुगथाकुमारी शाहरी तणाव मांडते. समकाळचे भेदक चित्र काढते. पालू हा उपरोधाने फुलतो. मूल्ये आणि मूल्यांचा पुनर्जन्म यावर त्यांचा विश्वास आहे. चक्को हा अखिल दंभावर वार करतो.

१९६० पासून स्वप्नभंगाचे दुःख, गतकालीन सर्व मूल्यांना नकार, उच्छेदवाद, संझालोपाची जाणीव, अस्तित्वनिष्ठ कुळा, पलायनवाद, मृत्युपूजा, आध्यात्मिक ओढ यांची मल्याळी कवितेत अधिसत्ता होती. पदिचमी प्रभावानेही यातील पुष्कळ कविता भारली होती. के. रामकृष्णन हा सामाजिक बांधिलकीचा कवी नकार आणि उच्छेदवादाची भूमिका घेतो. याप्रकारे मल्याळी कवितेतून नकार विद्रोह आणि संताप या गोष्टीच मुख्यत्वे व्यक्त झाल्या. मराठीतल्याप्रमाणेच याही कवितेत अध्यात्म आणि भौतिकवाद, विद्रोह आणि परंपरापूजा, विषमतेची पूजा आणि समतेची आराधना, अंधारपूजन आणि प्रकाशपूजन अशा दोन छावण्या पडल्याचे तुला दिसेल.

केरळ विद्यापीठात गेलो. तिथे लुंग्यांशिवाय काही दिसेनाच. हा इकडचा राष्ट्रीय

पेहरावच आहे. थेटरात, बसमध्ये, ऑफिसात, आगगाढीत रस्त्याने माणसे लुंग्या घालूनच जातात. शिक्षकही लुंग्यांनीच शिकवितात. लुंग्या पूर्ण धोटव्यापर्यंत असतात. पण बन्याचदा त्यांना दुमदून गुडव्यावर नेले जाते. त्या मढमेच्या स्कर्टसारख्या मग होतात. लुंग्यांची निगाही छान राखली जाते. इस्त्री केली जाते. एम. प., एम. फिल. चे विद्यार्थी दुमदून गुडव्यावर केलेल्या लुंग्यांनी वर्गात जातात. प्रोफेसरही लुंग्यांनी शिकवितात. पण अशा सार्वजनिक ठिकाणी वापरल्या जाणाऱ्या लुंग्या शुभ्रच असतात. रंगीत पट्टव्यांच्या, चेक्सच्या वर्गीर घरात वापरल्या जातात. लुंग्यांची किंमत अडीचशे-तीनशेपर्यंतही असावी. लुंग्यांचाच मुद्दा जिवाला लावून घेतला तर आपण मंडळी या बाबतीत सूप्रच मागासलेली आहोत असाच निष्कर्ष काढावा लागेल.

ठाणे नगर संकाळन संगीत अवलोकन - नवीन शिक्षाविभाग बिना कांडी
२६. निमुक्त ग्रन्थालय शिक्षाविभाग नवीन शिक्षाविभाग बंगलोर
जनवरी १९८५ निमुक्त प्रकाशित दिनांक १५ जानेवारी १०-११-१९८५
समिधा, उपर्युक्त शिक्षाविभाग निमुक्त प्रकाशित निमुक्त

परवाचा सर्व दिवस आणि रात्रीही प्रवासातच होतो. काळ सकाळी बंगलोरला
आलो आहे. इथे थांबायचे नाही आहे पण दोन दिवस थांबलो. आता प्रवासाचा
कंटाळा आला आहे. विशेष म्हणजे पैसे संपत आले आहेत. बंगलोरला मोठ्या
प्रमाणात हिंदी भाषा बोलली जाते. त्यामुळे बंगलोरला आलो तेव्हा आपल्या
गावाकडे सरकत असल्याचा अनुभव मला आला. बंगलोर केवढे मोठे टूरिस्ट सेंटर
आहे! कनिष्ठ होटेलमध्ये काळ जेवलो. काही प्रमाणात तरी घरच्या अन्नाची चव
प्रथम इथे जाणवली.

बंगलोरमध्ये काही मंडळीशी कन्नडमधील आजच्या विशेषतः सामाजिक
कवितेविषयी बोललो आणि आनंद वाटला तो याचा की आज कर्नाटकातही
क्रांतीकारी-विद्रोही जाणिवेचे राज्य कन्नड कवितेत सुरु आहे. आपल्या
मराठीतील आजच्या कवितेच्या तुलनेने दक्षिण भाषातील कवितांमध्ये काय
उलाढाली सुरु आहेत त्या कळवायला तू आवर्जून सांगितले होतेस. त्यामुळे तुला
बेळोबेळी जसे शक्य झाले तसे लिहिले आहे. कन्नड कवितेमध्ये मला गोपालकृष्ण
अडीग हे महत्त्वाचे कवी वाटले. ते आपल्या आजच्या विद्रोही कवितेशी खूप
जुळतात. दैववादाला मूळमाती देणारे आणि नव्या जीवनाला आमंत्रण देणारे ते कवी
आहेत. आम्ही सारे एकच जाती, एकच मन, एकच कुल, आम्ही मानव हे त्यांचे
तत्त्वज्ञान आहे. 'मानव तेही मानव आम्ही' या अनिलांच्या ओळी तुला यावेळी
आठवल्या असतीलच. सामाजिक कवितेला कन्नडमध्ये लक्षणीय परंपरा असली
तरी सातव्या दशकात दलितांच्या सामाजिक बांधिलकीच्या कवितेचा स्फोट झाला.
आधीच्या काही वर्षात व्यक्तिकेंद्रितता, मूल्यन्हास उच्छेदवाद यांचा बोलवाला
होता तर आता त्याउलट सामाजिक क्रांतीचा स्वर युगस्वर झाला आहे. कन्नड

कवितेतही जाणीबदृष्ट्या दोन छावण्या पडलेल्या आहेत. त्यातील एक उघड अभिव्यक्तिवादी आणि जाणीबदृष्ट्या परंपरावादी आहे. तर दुसरी सामाजिक क्रांतीशी चांधिलकी सांगणारी आहे. या कवीमध्ये चंद्रदोखर पाटील, बुद्धना हिंगमेर आणि सिद्धलिंगप्पा यांचा समावेश होतो. आणि हीच परिवर्तननिष्ठ आधाडी कन्नड कवितेत बलस्थानी आहे असे मला दिसून आले.

समिधा,

काल बंगलोरवरून निघालो. आठ वाजता सकाळी मुंबईला आलो आहे. मिरजेला बंगलोरवरून येणारी गाडी काल रात्री साढे दहा वाजता आली. तिथून प्रथम श्रेणीचे तिकीट काढले तेव्हा झोपायची सोय झाली.

बंगलोरवरून निघालो तेव्हा प्रवास दिवसाचा होता. खूप लांबचा, कंटाळवाणा प्रवास. पण बंगलोरनंतर सुरुची मोठी जंगले हिरव्या वैभवाची अभिव्यक्ती करीत होती. अशोकाची झाडेही विपुल आहेत. बघचित नारळाची आहेत. पण हव्यूहव्यू आपल्याकडल्या निसर्गासारखा खुरटा निसर्ग आणि वावरे दिसायला लागलेली होती. चरे वाटत होते.

२८.

औरंगाबाद

१७-११-१९८५

समिधा,

मुंबईला दोन दिवस आराम केला. नंतर औरंगाबादेला दोन-तीन दिवस राहिलो. फार दिवसांची ताईची भेट नव्हती. पण यावेळीही ती झाली नाही. वाईट वाटले पण इलाज नव्हता.

समिधा,

नागपूर जबळ येत आहे. चित पिलांपाशीच असलेली घार आहू पसरून घरट्याच्या कवेत शिरायच्या क्षणाकडे सरकत आहे. समिधा जबळजबळ माहिनाभर आपली भेट नाही. तू अंधारात उडी घेतली आहेस आणि परिणामी वाट्याला येतील त्या यातनांनी सुखी होण्याच्या तुझ्या तेजस्वी निधरिणे मन सदृगदीत झाले आहे.

समिधा, प्रवासात भेटले ते लोकही महाराष्ट्रातील लोकांसारखेच आहेत. मंदिरात-मंदिराभोवती त्यांनीही प्रचंड गर्दी केली आहे. तीच माणसे टॉकीजमध्ये आणि टॉकीजभोवतीही आहेत. हीच माणसे गर्दीच्या इतर बाजारांमधूनही आहेत. लक्ष अंगांनी जीवन भोगण्याच्या प्रतिज्ञांची लाळ त्यांच्या तोडातून गळत आहे. ही माणसे बळंशी श्रद्धाळू आहेत. पण ऐहिकातील सर्व सुखे-वैभवे ओरबाढण्याचे अगदी मनःपूर्वक प्रयत्न करणारी ही माणसे देवबादीही तितकीच आहेत. ईश्वरवेडीही तितकीच आहेत. यातील डावे काय उजवे काय, असा प्रश्न पडावा. खोटे काय, खरे काय असे साकडे पडावे. यातले दाखवायचे दात कोणते आणि खायचे दात कोणते? यातील अभिनय कोणता, खरा परिणय कोणता? मोठमोठ्या हॉटेल्समध्ये बायाबाट्यांच्या महामोहातूनही ही माणसे वाहत आहेत. आगगाढण्यांमध्ये बघावे तर सिनेमाची, वा इतरही अशीच सेक्सची रंजनपर मासिकेही चवीने वाचताना दिसताहेत. लबाडी, ढोंग, स्वयंकेद्रितता, फसवेगिरी, जातीयता, कुलपरंपरा, सामाजिक प्रतिष्ठेची ओळी, धर्म, धार्मिक ग्रंथ नि रुद्धी परंपरा, भक्ती, भजन, पूजन, टिळे, गंध, व्यापारी वृत्ती, या गोष्टी अशा सर्वत्रच आहेत. स्नेह, प्रेम, प्रामाणिकपणा याही गोष्टी आहेत. नव्या समाजाची; नव्या साहित्याची निर्मिती अशा वेडांनी झापाटलेला माणूसही इकडे भेटतो. त्याची संख्या कमी आहे.

पण ती वाढते आहे. आपल्याकडचा माणूस असा बहुरंगी आहे. पण हजारातून एखादा वेगळा. बाकिच्यांना वास येतो तो जुनाटपणाचा, दुतोंडीपणाचा.

‘तुका म्हणजे जन दुतोंडी सावज, सहज सापडे तिथे धरी’ असा.

व्यवसायाने हा माणूस शेतकरी असेल, मजूर असेल, शिक्षक असेल, कारकून असेल, ऑफिसर असेल, कुठलेही काम तो करीत असेल पण त्यात बरील चाबीचे रसायन आहेच. परत ही जागा न सोडणे हीच हजारो वर्षांची त्याची वृत्ती आहे. किंतीही आधुनिकता आणि नवता आली तरी या सर्व गोष्टीचा उपयोग करून घेतच तो अभिव्यक्त होतो मध्ययुगीन भारतीय माणसाच्या रूपातच! ही त्याची प्रकृती मोठी लक्षणीय आहे. चिंतनीय आहे.

त्या त्या भागातील साहित्यजीवन, मानवजीवन, यांच्या सविस्तर तपशीलवार आकलनासाठी मोठ्या वास्तव्याची, खूप फिरण्याची, खूप निरीक्षणाची गरज आहे. माणसे, गावे, रस्ते, डोंगर, नद्या, तिथले आभाळ, तिथले वारे-तारे या सर्व चाबी आपल्याशी बोलू लागतात. आतील दारांच्या किल्ल्या आपल्या हवाली करतात. त्या त्या भागातील निसर्ग, भाषा, लोक आणि त्यांच्या सांस्कृतिक परंपरा, त्यांच्या आजच्या वाढमयाचे आणि कलाविष्काराचे स्वरूप आणि संदर्भातील सर्व बळसे ब बळणे मनात मुरावे लागतात. महाराष्ट्र आणि येथील लोक, त्यांचे मानस, पूजास्थाने स्वप्ने त्यांचा भूतकाळ आणि भविष्यकाळ या सर्वांचा आपणास सतपशील परिचय असतो. बरील सर्व संदर्भात इतर प्रांताची तीलनिकटूष्या तपशीलवार वैशिष्ट्ये लक्षात घेणे अत्यंत जटिल पण आव्हानप्रद आणि सुखद काम आहे. या पत्रातून आहेत भेटींच्या धावत्या आठवणी. स्मरणांची कारंजी!

आंग्रे काय, तामिळनाडू काय, किंवा केरळ काय हे तिन्ही भूभाग मुख्यत्वे मंदिरमनस्क आहेत. हे प्रांत मला कांचीप्रांतम वाटले. आपल्याकडे फार निराळे आहे असे नाही. पण इकडे नजर टाकावे तिथे मंदिर दिसते. हा समग्र दक्षिणदेश म्हणजे मंदिरदेश होय असेच मला वाटले.

तामिळनाडू, केरळ यांना समुद्रकिनाऱ्यांची प्राकृतिक श्रीमंती लाभली आहे. या प्रदेशांची आयुष्ये या समुद्रांनी मोठी वैशिष्ट्यपूर्ण करून टाकली आहेत. त्यामुळे भारतातील आणि भारताबाहेरीलही प्रवासी मोठ्या प्रमाणात इकडे येतात. या

मंदिरांमुळे व समुद्रामुळे या भागात मला विशेषच गजबज दिसली. पण इकडेही गरीब माणसाला खात असलेले अङ्गान सर्वत्र दिसले. इकडेही मला जळताना गरिबच दिसला. या स्वतंत्र देशात दीन-दलित माणसाला किंती मुखांनी गुलामगिरी खात आहे तेच मी पाहिले. इकडेही अङ्गान गरिबांचीच मूठमाती करताना दिसले. दारिद्र्याच्या खांडववनात सामान्य माणूसच जळताना दिसला. या स्वतंत्र देशात पारतंत्रच असंख्य मुखांनी दीन-दलितांना कसे खात आहे ते दिसले.

माझ्या विहंगमध्यमणाचा हा शेवटचा परिच्छेद, सूर्य मावळतो आहे आणि नागपूर उगवते आहे. मुले वर्गात शिरतात तसे नागपूरपण मनात शिरू लागले आहे. यावेळी गाढीचा वेग कितीतरी पटीने वाढावा असे तीव्रपणे वाटत आहे. खिडकीत बसलो आहे. पुढून जवळ येणाऱ्या झाडांमध्ये तुम्हा मंडळीचे जवळ येणे मी पाहतो आहे. अंगावरचा प्रवासी गंध हवालदिल झाला आहे. सगळा प्रवास मनापुढे कसा नांगरला गेला आहे. पाहिले त्याची, वाटले त्याची सौंदर्यशिल्पे मनापुढे लाडिकपणे नाचत आहेत. पश्चिम क्षितिजाकडे चाललेला आतुर सूर्यगोल अधिकच तांबूसकोवळा झाला आहे. त्याचेही पाऊल उंचरठ्याला स्पर्श करीत आहे. त्याचाही एकाकी प्रवास संपला आहे. माझाही संपला आहे. या प्रवासात पळत्या झाडांशी बोललो. सागराच्या मनात बसलो. सागरीवाऱ्यासोबत भिरभिरलो. दैन्याने मन फाटले. लावण्यगर्विता निसर्गरमणीच्या प्रेमाने व्याकूळ झालो. खूपदा शब्दांनी बोललो आणि कितीतरीदा शब्दाशिवायच बोलत राहिलो. काही ठिकाणांशी नाती जुळली. काही साहित्यिक मनात राहिले. काही क्षणांचे ढोळ्यात चंद्रसूर्य झालेत. माझ्या मनाचे एका महिन्यापूर्वीचे आकाश आणि आजचे माझ्या मनाचे आभाळ यांच्यातील तफावत मी ढोळे किलकिले करून पाहात आहे. मनाची पीरिमा गडद झाली आहे. मनातील झाडांवर खूप रंगांचे शब्द फुलारताना मी बघतो आहे. विचारप्रक्रियेपुढील संदर्भाचा गुंतवळा वाढला आहे. मनातील क्षितिजांची संख्या वाढली आहे. नजर पडेल तो क्षण आता अनंत पाकळ्यांचा वाटत आहे. घटनेला विविध घाट आणि वाटण्याला विविध वाटा मिळत आहेत. या प्रवासाने मानवी जीवनाच्या गदारोळात, त्याच्या मोहकतेत नि दाहकतेत शिरण्याची तहान अधिकच प्रज्ञलित केली आहे. आणि घराला भेटण्यासाठी कोवळा हळवाही झालो आहे. नागपूर स्थेशनवर आगगाढी थांबताच तुम्हा सर्वांना ढोळ्यांनी कवटाळले. माझ्या

आकाशातील तारांगण सुखाने गदगदलेले मी पाहिले. सुमारे महिनाभरानंतर तुम्हा मंडळीच्या इवासांचा चेहरा उजळून निघाला होता. तुम्हाला पाहिले नि प्रवासातला सर्व थकवा जीव मुठीत घेऊन पळून गेला. माझ्या सर्व फांद्या आनंदाने चिबचिवल्या आणि तू तर आपादमस्तक रिमझिमलीस! अर्थात रिमझिमली तुझ्यामाझ्यात वेल्हाळत आनंदाने रडवेली झालेली स्मरणांची कारंजी!

‘स्मरणांची कारंजी’ हे प्रा. यशवंत मनोहरांच्या कलात्मक मनोवृत्तीची प्रत्ययकारी अभिव्यक्ती आहे. सुंदर कवितेसारखे या पत्रलेखनाचे स्वरूप आहे. स्फुटता, उत्कृष्टता, आटोपशीरपणा, नेमकेपणा या गुणांना कल्पनाशक्तीच्या, विवेकशक्तीच्या आणि शब्दप्रभुत्वाच्या आशयसमृद्धीने अधिकच गुणवान बनविलेले आहे. भावकवितांचा एखादा आटोपशीर संग्रह वाचताना जो भारावृत टाकणारा कलात्मक प्रत्यय रसिकाला येतो, तशाच प्रकारचा भारावृत टाकणारा कलात्मक प्रत्यय ‘स्मरणांची कारंजी’ वाचताना व वाचल्यानंतर आपणास येतो... जे वारंवार जाणवते, ते इतक्या यथार्थपणे कविचितच व्यक्त केले जाते, अशी काळ्याची व्याख्या करण्यात आलेली आहे. भावविश्वाची नेमकी, काटेकोर वा यथार्थ अभिव्यक्ती म्हणजे जर काळ्य असेल तर ‘स्मरणांची कारंजी’ हे काळ्यानेच सुरु होणारे पत्रलेखन आहे असे म्हणता येईल... प्रवासवर्णनाची वा पत्रसाहित्याची एवढी वास्तव, मार्मिक, उत्कट व मनाला खेचून येणारी सुरुवात परांती माहित्यात मी तरी अद्यापि वाचलेली नाही.

- प्रा. रा.ग. जाधव (‘तृतीया’ मधून)

युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर.